

Ἀσχημονῶν βασιλεύς

De keizer die een schande was

Perceptie van het amoureuus leven van keizers Caligula en Heliogabalus

Saskia Bollen

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Geschiedenis van de Oudheid

Promotor prof. dr. Katelijn Vandorpe

Academiejaar 2013-2014

196.185 tekens

Inhoudsopgave

Dankwoord..... 3

Inleiding 4

1. Auteursbronnen..... 10

 1.1. Suetonius..... 10

 1.2. Cassius Dio..... 12

 1.3. Herodianus 13

 1.4. *Historia Augusta* 15

2. Inleidend hoofdstuk: Romeinen en seksualiteit 17

 2.1. Romeinse seksualiteit..... 17

 2.2. Seksuele uitpattingen en *luxuria* 18

3. Huwelijk, echtscheiding, overspel, incest..... 19

 3.1. Trouwen, scheiden en hertrouwen..... 19

 3.1.1. *Bronnenmateriaal*..... 19

 3.1.2. *Tekstanalyse* 21

 3.1.2.1. Caligula 22

 3.1.2.2. Heliogabalus 26

 3.1.2.3. Vergelijking Caligula-Heliogabalus 29

 3.1.3. *Reconstructie van de norm*..... 30

 3.2. Huwelijk met Vestaalse Maagd 33

 3.2.1. *Bronnenmateriaal*..... 33

 3.2.2. *Tekstanalyse* 33

 3.2.3. *Reconstructie van de norm*..... 35

 3.3. Incest 36

 3.3.1. *Bronnenmateriaal*..... 36

 3.3.2. *Tekstanalyse* 37

 3.3.3. *Reconstructie van de norm*..... 39

 3.4. Overspel..... 40

 3.4.1. *Bronnenmateriaal*..... 40

 3.4.2. *Tekstanalyse* 41

 3.4.3. *Reconstructie van de norm*..... 43

4. Prostitutie.....	45
4.1. Bronnenmateriaal.....	45
4.2. Tekstanalyse	46
4.3. Reconstructie van de norm	48
5. ‘Homoseksuele’ betrekkingen en verwijfdheid	51
5.1. ‘Homoseksualiteit’	51
5.1.1. <i>Bronnenmateriaal</i>	51
5.1.2. <i>Tekstanalyse</i>	53
5.1.3. <i>Reconstructie van de norm</i>	57
5.2. Huwelijk tussen twee mannen	62
5.2.1. <i>Bronnenmateriaal</i>	62
5.2.2. <i>Tekstanalyse</i>	63
5.2.3. <i>Reconstructie van de norm</i>	66
5.3. Verwijfdheid	68
5.3.1. <i>Bronnenmateriaal</i>	68
5.3.2. <i>Tekstanalyse</i>	70
5.3.3. <i>Reconstructie van de norm</i>	75
6. Mogelijke verklaringen voor de negatieve perceptie.....	79
6.1. Keizer versus senaat en elite	79
6.2. Tirantopos en ‘goede keizer’ tegenover ‘slechte keizer’	81
6.3. ‘Oosterling’	84
Besluit	86
Samenvatting	90
Bibliografie	91
Bronnen.....	91
Moderne studies	92

Dankwoord

Verba volant, scripta manent. Woorden vervliegen, het geschrevene blijft.

Onder dit motto schreef ik mijn masterthesis, de bekroning van mijn vier jaar durende studie Geschiedenis. Hoog tijd ook om een woordje van dank te richten aan enkele personen.

Allereerst wens ik mijn promotor, prof. dr. Vandorpe, te bedanken. De deur van haar kantoor stond gedurende het hele jaar open om mijn vragen te beantwoorden en mij goede moed in te spreken. Tevens was ze steeds bereid om voorlopige versies door te nemen en te beoordelen. Een andere professor die mijn dank verdient, is prof. dr. Van Houdt, wiens kennis op het vlak van seksualiteitsstudie mijn methodologische aanpak op het juiste spoor zette. Daarnaast hielp hij met de structurele opbouw van mijn masterproef, waarbij hij nog enkele nuttige tips meegaf voor mijn verder onderzoek. Vervolgens wil ik de medewerkers van het Interbibliothecair Leenverkeer danken voor hun snelle en vriendelijke service. Tevens verdienen alle professoren van de opleiding Geschiedenis een eervolle vermelding, want zij hebben me gedurende vier jaar begeleid, historische kennis bijgebracht en inzichten verschaft.

Ook mijn vriendinnen, die verspreid zitten over alle tijdvakken en bijbehorende afstudeerrichtingen, mogen niet ontbreken in dit dankwoord. Ontelbare keren kwamen we het afgelopen academiejaar samen, waarbij steevast één onderwerp aan bod kwam: de thesis. Op deze 'praatsessies' kon iedereen zijn hart luchten en werden eveneens ideeën uitgewisseld, waarna we vol hernieuwde moed konden voortwerken aan onze papers.

Tot slot wil ik mijn ouders oprecht bedanken, niet alleen voor het voorbije jaar, maar voor mijn hele schoolcarrière. Specifiek voor de voorbije vier jaren werd elke paper eerst door hen nagelezen, waarna ze hun suggesties op vlak van lay-out, taal en grammatica, en hun kritische opmerkingen aan mij overmaakten. Maar boven alles zullen hun onvoorwaardelijke steun, liefde, aanmoedigende en soms ook troostende woorden mij altijd bijblijven.

Inleiding

“Ἀσχημονῶν βασιλεύς”, “de keizer die een schande was”. Zo omschrijft de antieke auteur Herodianus keizer Heliogabalus.¹ Deze uitermate negatieve uitlating had evenzeer geschreven kunnen zijn in de biografieën van Caligula. Want geen enkele auteursbron geeft een positief beeld van de twee keizers, zeker niet met betrekking tot hun amoureuze gedragingen. Het bronnenmateriaal omvat een breed spectrum aan perverse anekdotes. De precieze visie van de antieke auteurs en de hogere bevolkingsklassen op de seksualiteit van Caligula en Heliogabalus is dan ook het onderwerp van deze masterproef.

Caligula, officieel keizer Gaius Caesar Augustus Germanicus, volgde zijn oom Tiberius in de lente van 37 n.Chr. op en zette zo de Julisch-Claudische dynastie verder als derde keizer van het Romeinse rijk. De jonge Caligula heerste aanvankelijk goed, maar vanaf ongeveer eind 37 n.Chr. ging zijn bewind bergafwaarts. Na een regering van 3 jaar, 9 maanden en 28 dagen (volgens Cassius Dio) werd Caligula, als gevolg van de groeiende onvrede, in 41 n.Chr. vermoord door de pretoriaanse garde.² Kort daarop werd de herinnering aan de princeps uitgewist door middel van een *damnatio memoriae*.

Keizer Marcus Aurelius Antoninus, die pas na zijn dood (waarschijnlijk vanaf de vierde eeuw n.Chr.) de bijnaam Heliogabalus (of Elagabal(us)) kreeg, verwijzend naar zijn priesterschap van de Syrische zonnegod Elagabal, kwam in 218 n.Chr. op amper veertienjarige leeftijd aan de macht dankzij de steun van het leger. Heliogabalus was afkomstig uit een vooraanstaand gezin uit Emesa (in de Romeinse provincie Syrië) en had familiale banden met keizers Septimius Severus en Caracalla. Zijn beleid (vooral gestuurd door zijn gunstelingen en moeder) was vrij stabiel en degelijk, maar zijn religieuze hervormingen zetten kwaad bloed. Het levenseinde van de heerser vertoont veel gelijkenissen met dat van Caligula. De pretoriaanse garde kwam in maart 222 n.Chr. in opstand tegen Heliogabalus en vermoordde hem na 3 jaar, 9 maanden en 4 dagen van keizerschap (opnieuw volgens Dio).³ Ook over Heliogabalus werd een *damnatio memoriae* uitgesproken.

Hoe percipieerden de auteurs/hogere klassen het amoureuze leven van Caligula en Heliogabalus? Dat is de onderzoeksvraag waarop deze masterproef een antwoord tracht te formuleren. Het onderzoek zal gevoerd worden op basis van drie domeinen, namelijk huwelijk, prostitutie en ‘homoseksualiteit’, waarover de auteursbronnen informatie

¹ HERODIAN. 5.8.8

² DIO 59.30.1

³ DIO 80.3.3. Herodianus echter beweert dat Heliogabalus werd gedood na een regering van zes jaar (HERODIAN. 5.8.10), maar algemeen wordt aangenomen dat de keizer circa vier jaar heerste, zie onder andere SCHEITHAUER, ‘Die Regierungszeit’, 350-351.

overgeleverd hebben. Perceptieonderzoek is een interessante invalshoek; de antieke auteurs geven in hun werken elk slechts een beeld van de keizer, geen werkelijk verslag van diens karakter. De Duitse oudhistoricus Michael Sommer omschrijft dit fenomeen als volgt: “Bilder sagen aber stets mehr über die aus, die sie [d.i. de beelden] machen, als über jene, die sie darstellen.”.⁴ Dit citaat vormt het uitgangspunt van deze masterproef.

Caligula en Heliogabalus vormen een boeiend duo. Beide keizers stonden in de oudheid bekend om hun seksuele uitspattingen en werden allesbehalve flatterend afgeschilderd in hun biografieën. De twee heersers vertonen veel gelijkenissen op seksueel vlak, maar ook enkele opvallende verschillen. In het moderne onderzoek wordt vooral de vergelijking gemaakt tussen Heliogabalus en Nero, vandaar dat ik koos voor een nieuwe uitgangspositie.

De hogere klassen in Rome hebben nauwelijks bronnenmateriaal overgeleverd waaruit hun persoonlijke mening over Caligula en Heliogabalus blijkt. Toch gaan moderne historici ervan uit dat de aristocratische visie gelijkgesteld kan worden met de visie van de antieke auteurs. Want deze bronnen zijn geschreven door en voor de elite, die een gemeenschappelijke cultuur en achtergrond had, en dezelfde normen en waarden deelde.⁵ De meningen van de Romeinse aristocratie worden dus weerspiegeld in de literatuur. Maar ook omgekeerd beïnvloedt de literatuur het gedachtegoed van het lezerspubliek.⁶ Ik wil echter niet generaliseren, want uiteraard dacht niet elke vooraanstaande Romein hetzelfde.⁷ Wanneer ik in deze masterproef spreek over ‘de Romeinen’, moet in het achterhoofd gehouden worden dat niet iedereen dezelfde zaken (on)gepast vond.

Het moderne historisch onderzoek naar Romeinse seksualiteit kende zijn aanvang pas in de late jaren 1970 en 1980, aangezien seksueel getinte onderwerpen voordien nog behoorden tot de taboesfeer. Met name Michel Foucaults driedelige *Histoire de la sexualité*, en de Engelse vertaling ervan, heeft de bestudering van de antieke seksualiteit en verwante deelaspecten aangewakkerd.⁸ Sinds de jaren '90 hangt het onderzoek het constructivisme aan, waarbij de vorming van opvattingen over seksualiteit nauw verbonden is met culturele

⁴ SOMMER, ‘Elagabal’, 96.

⁵ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 11; WALTERS, ‘Invading’, 29; MADER, ‘History as Carnival’, 139; ICKS, *Crimes*, 80; SCHEITHAUER, *Kaiserbild*, 55-56.

⁶ ALFÖDY, ‘Zwei Schimpfnamen’, 11; COX, *Biography*, 16; ICKS, *Crimes*, 87.

⁷ Zie ook WALTERS, ‘Invading’, 29 en RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 572.

⁸ M. FOUCAULT, *Histoire de la sexualité* (Bibliothèque des histoires), 3 dln., Parijs, 1976-1984.

en maatschappelijke aspecten.⁹ Parker geeft daarnaast een overzicht van de fundamentele classificaties die de Romeinen maakten met betrekking tot seksualiteit in het algemeen.¹⁰

In verband met het onderzoek naar de Romeinse instelling van het huwelijk is *Roman Marriage* van Susan Treggiari het toonaangevende standaardwerk.¹¹ Haar monografie heeft bijgedragen tot een beter begrip van en een verruimde blik op verschillende deelaspecten van het huwelijk, de Romeinse gebruiken en de wettelijke status ervan. Voor deze studie ontving Treggiari in 1993 zelfs de Charles J. Goodwin Award of Merit van de gerenommeerde American Philological Association. Raepsaet-Charlier, werkzaam aan de Université Libre de Bruxelles, biedt in haar artikel een analyse aan van echtscheidingen in de hogere klassen en de frequentie van huwelijksbreuken.¹² Eén van de vroege artikels over prostitutie is geschreven door Krenkel, die specifiek mannelijke prostitutie onderzoekt, maar hierbij geen onderscheid maakt tussen de Griekse en Romeinse periode.¹³ In de jaren 2000 zijn enkele algemene monografieën over prostitutie gepubliceerd, maar het meest invloedrijk blijft een artikel van Edwards uit 1997.¹⁴ Ook Williams besteedt aandacht aan het prostitutieonderwerp, maar zijn werk is toch vooral gerenommeerd omwille van zijn veelomvattende bestudering van de Romeinse 'homoseksualiteit'.¹⁵ Twee andere belangrijke studies over 'homoseksualiteit' zijn een boek van de hand van de Italiaanse Eva Cantarella en een artikel uit 1993 van Amy Richlin.¹⁶

Naast deze werken over deelaspecten van seksualiteit, zijn ook bronnencommentaren belangrijk in dit werkstuk. Ik beperk me hier tot een vermelding van de voornaamste studies. Zowel Hurley als Wardle geven een zeer degelijke analyse van Suetonius' *Leven van Caligula*,

⁹ M.B. SKINNER, *Sexuality in Greek and Roman Culture*, Oxford, 2005; C. EDWARDS, *The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge, 1993.

¹⁰ H.N. PARKER, 'The Teratogenic Grid', J.P. HALLETT en M.B. SKINNER (red.), *Roman Sexualities*, Princeton, 1997, 47-65.

¹¹ S. TREGGIARI, *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford, 1991.

¹² M. RAEPSAET-CHARLIER, 'Ordre sénatorielle et divorce sous l'Haut Empire: un chapitre de l'histoire des mentalités', *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 17-18 (1981-1982), 161-173.

¹³ W.A. KRENKEL, 'Männliche Prostitution in der Antike', *Das Altertum*, 24 (1978), 49-55.

¹⁴ C.A. FARAONE en L.K. MCCLURE (red.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World* (Wisconsin Studies in Classics), Madison, 2006; T.A.J. MCGINN, *Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome*, New York, 2003²; T.A.J. MCGINN, *The Economy of Prostitution in the Roman World: a Study of Social History and the Brothel*, Ann Arbor, 2004; C. EDWARDS, 'Unspeakable Professions: Public Performance and Prostitution in Ancient Rome', J.P. HALLETT en M.B. SKINNER (red.), *Roman Sexualities*, Princeton, 1997, 66-95.

¹⁵ C.A. WILLIAMS, *Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity* (Ideologies of Desire), New York, 1999.

¹⁶ E. CANTARELLA, *Selon la nature, l'usage et la loi. La bisexualité dans le monde antique*, Parijs, 1991²; A. RICHLIN, 'Not before Homosexuality: the Materiality of the Cinaedus and the Roman Law against Love between Men', *Journal of the History of Sexuality*, 3 (1993), 523-573.

terwijl voor de studie van Cassius Dio Millars monografie van groot belang is.¹⁷ Verder geven Roques, Mader en Scheithauer informatie omtrent de bronnen over keizer Heliogabalus.¹⁸ Daarnaast verdienen ook de werken van Martijn Icks, die zich specialiseerde in het Heliogabalusonderzoek, vermelding.¹⁹ Zijn publicaties geven niet alleen meer inzicht in de heerschappij en persoonlijkheid van de derde-eeuwse keizer, maar ook in de manier waarop de antieke auteurs deze heerser benaderden.

Gender en seksuele verhoudingen zijn de laatste decennia veelbesproken onderwerpen, daarnaast bestaan allerhande analyses van de auteursbronnen. Deze onderzoeksdomeinen zijn tot op heden echter nauwelijks samengevoegd. Bovendien focussen moderne historici in de reconstructie van de seksuele normen voornamelijk op de Romeinse elite en op bronnen zoals satires. De keizerlijke seksualiteit en keizersbiografieën blijven grotendeels onderbelicht. Deze masterproef poogt daarom de inzichten van deze verschillende studiegebieden samen te brengen tot een coherent beeld van de Romeinse (afwijkende) seksualiteit, waarbij Caligula en Heliogabalus als case studies fungeren.

Het thesisonderzoek vangt aan met een overzicht van de voornaamste bronnen voor de regering en het karakter van Caligula en Heliogabalus. Hierbij worden de vier auteurs voorgesteld aan de hand van een beknopte biografie en wordt wat achtergrondinformatie bij hun geschriften meegegeven. Bij wijze van inleiding in het thema zullen daarna enkele algemene aspecten met betrekking tot het Romeinse seksualiteitsdenken aangehaald worden. Na dit inleidende hoofdstuk begint de eigenlijke uitwerking van de onderzoeksvraag, namelijk de perceptie van het seksuele gedrag van de twee uitgelichte keizers, aan de hand van een thematische opdeling. De eerst besproken kwestie (in hoofdstuk drie) is het huwelijk, waarbij achtereenvolgens huwelijken en echtscheidingen, Heliogabalus' huwelijk met een Vestaalse Maagd, Caligula's incest, en het overspel van beide heren uitgediept worden. In het vierde hoofdstuk wordt vervolgens ingegaan op de thematiek rond prostitutie en bordelen. Het derde en laatste onderzochte domein, in hoofdstuk vijf, omvat 'homoseksualiteit' met als subhoofdstukken 'homoseksuele'

¹⁷ D.W. HURLEY, *An Historical and Historiographical Commentary on Suetonius' Life of Caligula* (American Classical Studies), Atlanta, 1993; D. WARDLE, *Suetonius' Life of Caligula: a Commentary* (Collection Latomus), Brussel, 1994; F. MILLAR, *A Study of Cassius Dio*, Oxford, 1964.

¹⁸ G. MADER, 'History as Carnival, or Method and Madness in the *Vita Heliogabali*', *Classical Antiquity*, 24 (2005), 131-172; D. ROQUES, *Hérodien. Histoire des empereurs Romain. De Marc-Aurèle à Gordien III (180 ap. J.-C. – 238 ap. J.-C.)* (La roue à livres), Parijs, 1990; A. SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit des Kaisers Elagabal in der Darstellung von Cassius Dio und Herodian', *Hermes*, 118 (1990), 335-356.

¹⁹ M. ICKS, 'De valse Antoninus: beeld en werkelijkheid van Heliogabalus in de oudheid', *Kleio: tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur*, 36 (2007), 176-188; M. ICKS, 'Heliogabalus, het monster uit het oosten', *Hermeneus*, 77 (2005), 25-35; M. ICKS, *The Crimes of Elagabalus: the Life and Legacy of Rome's Decadent Boy Emperor*, Londen-New York, 2013².

betrekkingen, Heliogabalus' huwelijk met een man, en verwijfdheid. Per onderdeel van de drie overkoepelende thema's wordt steeds dezelfde opbouw gevolgd: allereerst wordt een overzicht gegeven van het bronnenmateriaal omtrent het specifieke onderdeel, daarna volgt een analyse van de geselecteerde anekdotes, wat vervolgens wordt getoetst aan het Romeinse normenstelsel (dat heerste bij de elite). Tot slot ontleedt het zesde hoofdstuk enkele mogelijke verklaringen voor de perceptie van Caligula en Heliogabalus.

Voor mijn onderzoek ben ik vertrokken vanuit de antieke auteursbronnen om de relevante passages omtrent de keizerlijke seksualiteit te inventariseren. Voor de tekstanalytische gedeeltes heb ik vooral een beroep gedaan op de bestaande secundaire literatuur, aangevuld met mijn eigen opvattingen. Ook voor de reconstructie van de normen en waarden heb ik, omdat een zelfstandig onderzoek onmogelijk was binnen het gelimiteerde tijdsbestek, moderne werken geraadpleegd. Dit onderdeel wordt soms ondersteund door het gebruik van de satirisch-epigrammatische auteurs Martialis en Juvenalis. Het laatste, verklarende hoofdstuk in deze masterproef is opnieuw gebaseerd op de inzichten van het moderne historisch onderzoek.

Wanneer de gedichten van Martialis en Juvenalis aan bod komen in dit werkstuk, is deze vermelding bedoeld als een weergave van de heersende normen in de Romeinse mentaliteit. Martialis (ca. 40-120 n.Chr.) en Juvenalis (ca. 58-138 n.Chr.) gaven humoristische commentaar op dagdagelijkse sociale handelingen en het gedrag van de Romeinen. Hun geschriften hadden dan ook een tweevoudig doel: allereerst wilden ze hun lezers vermaken en daarnaast moreel goed gedrag promoten (als tegengewicht voor de sociale degeneratie).²⁰ Spisak beargumenteert overtuigend dat de epigrammen van Martialis (en bij uitbreiding ook Juvenalis' satires) de ethische normen en waarden van de Romeinse samenleving weerspiegelen, op basis van overeenkomsten met de Griekse poëtische jamben en *vers de société*.²¹ Martialis werd sterk beïnvloed door de jambische traditie, waardoor zijn epigrammen een hoog smaadrede-gehalte bevatten en sociaal van inslag zijn. De epigrammen uiten daarnaast net als *vers de société* het morele gedachtegoed van hun tijd, omdat ze kanttekeningen plaatsen bij het sociale leven. Martialis prees zedelijk gedrag en veroordeelde afwijkende praktijken, en "this praise and ridicule had the effect of reaffirming and strengthening the traditional structure of society."²² Op die manier fungeert Martialis als sociale gids, zoals Spisak het omschrijft. Williams schrijft hetzelfde toe aan het satirische genre: "satire opens a window on the social realities of its time. Moreover, the satirist's

²⁰ SPISAK, *Martial*, 3, 8 en 12. Cf. WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 254; CANTARELLA, *Selon la nature*, 220.

²¹ SPISAK, *Martial*, 4-8 en 11-13.

²² SPISAK, *Martial*, 13.

persona sets itself up as normative”, wat tevens bevestigd wordt door Cantarella.²³ Toch moet steeds voorzichtig worden omgesprongen met het satirisch-epigrammatisch genre omwille van zijn typische kenmerken zoals overdrijving en een grove of obscene woordenschat. Naast Martialis en Juvenalis zou ook Valerius Maximus een mogelijk hulpmiddel voor de normreconstructie geweest kunnen zijn, maar dit valt buiten het bestek van dit werkstuk. Deze piste verdient wel verder onderzoek.

In de masterproef zal ik eveneens niet ingaan op het Romeinse Recht (dat de in de bronnen beschreven seksuele afwijkingen mogelijk wettelijk bestrafte) en wel om drie redenen. Ten eerste bestaat er veel onduidelijkheid op vlak van seksualiteitsregels in de rechtspraak, omwille van het beperkte en controversiële bronnenmateriaal. Ten tweede plaatste de keizer zich toch boven de wet, dus hield hij geen rekening met wat mocht of niet mocht en moest hij aan niemand verantwoording afleggen voor zijn (seksuele) daden.²⁴ En ten derde focust mijn onderzoek op de sociale opvattingen betreffende seksualiteitsaspecten, terwijl “the law might not always be an accurate index of the moral censure with which certain activities and persons were regarded.”²⁵

Het is tevens niet mijn bedoeling om na te gaan of de verhalen die de auteursbronnen aan Caligula en Heliogabalus toeschrijven, ook beantwoordden aan de historische realiteit. Want zoals Icks aanhaalt: “Hoewel Heliogabalus slechts enkele jaren aan de macht is geweest, [...] heeft zijn korte regering aanleiding gegeven tot zoveel verzinsels, overdrijvingen en misverstanden dat het in veel gevallen moeilijk, zo niet onmogelijk is feit van fictie te onderscheiden.”, hetzelfde geldt ook voor Caligula.²⁶ Dit citaat geeft al een indicatie van de tot de verbeelding sprekende, soms schandaalgevoelige seksuele anekdotes die de antieke auteurs over de twee keizers neerschreven.

²³ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 254; CANTARELLA, *Selon la nature*, 215 en 220.

²⁴ CANTARELLA, *Selon la nature*, 235; RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 532.

²⁵ EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 71. Cf. RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 554.

²⁶ ICKS, ‘Valse Antoninus’, 176. Cf. EDWARDS, *Politics*, 11.

1. Auteursbronnen

Deze masterproef baseert zich uitsluitend op auteursbronnen, aangezien enkel deze bronnen inzicht kunnen verschaffen in de visie op de seksualiteit van Caligula en Heliogabalus. Van de hoofdbronnen in verband met beide keizers volgt hieronder een korte biografie en een kennisgeving van hun werken. De auteurs die hier besproken worden zijn Suetonius, Cassius Dio, Herodianus en de *Historia Augusta*. Naast deze basisbronnen worden in de thesis tevens aanvullende relevante anekdotes van andere auteurs vermeld, alsmede de gedichten van Martialis en Juvenalis (die de geldende normen reconstrueren).

De hoofdbronnen behoren tot het genre van de biografie of de historiografie. Laatstgenoemde literaire vorm focust op de politiek-militaire aangelegenheden als dusdanig, terwijl deze gebeurtenissen in biografieën slechts dienen als kader waar iemands karaktereigenschappen uit worden afgeleid. In het biografische genre wordt tevens meer aandacht besteed aan andere domeinen, zoals religie en moraliteit, en staat niet het collectief, maar het individu centraal.²⁷ Baldwin vindt echter de verschillen tussen beide schriftstijlen overroepen.²⁸ Zowel biografie als geschiedschrijving hadden echter niet tot doel een zo accuraat mogelijke voorstelling te geven van personen of gebeurtenissen. De auteurs wilden in de eerste plaats hun lezerspubliek entertainen en moreel goede en slechte *exempla* meegeven; een reële weergave van de feiten behoorde niet tot de kenmerken.²⁹ Toch meent Winterling dat er enig waarheidsgehalte aanwezig is, omdat de elite Romeinse schrijvers vaak met de keizers samenwerkten en dus ooggetuigen waren.³⁰ Het argument van Winterling geldt echter niet voor de aristocraten die het verhaal van Caligula en Heliogabalus neerschreven, want zij hadden waarschijnlijk geen persoonlijke ervaring met de heersers. Volgens Edwards tonen de auteurs hun emoties, bijvoorbeeld wrok of minachting, in hun geschriften en geven ze inzicht in hun wereldbeeld.³¹ De auteursbronnen waren dus (deels) subjectief, en dat is net waar deze masterproef over gaat.

1.1. Suetonius

Een eerste belangrijke schrijver van het levensverhaal van Caligula is de biograaf Gaius Suetonius Tranquillus, die waarschijnlijk afkomstig was uit een politieke familie uit de middenklasse. In verband met zijn geboortedatum is circa 70 n.Chr. de *communis opinio*.³² Suetonius leefde dus geruime tijd later dan Caligula, wat afbreuk doet aan de

²⁷ COX, *Biography*, 5-6.

²⁸ BALDWIN, *Suetonius*, 85.

²⁹ COX, *Biography*, 5; ICKS, 'Heliogabalus', 25.

³⁰ WINTERLING, *Caligula*, 6.

³¹ EDWARDS, *Politics*, 11.

³² HURLEY, *Suetonius*, ix.

betrouwbaarheid van zijn biografie over deze keizer. Suetonius maakte carrière in de administratie en werkte zelfs voor de keizers Trajanus en Hadrianus, voor wie hij enkele prestigieuze literaire functies uitoefende (achtereenvolgens *a studiis*, *a bibliothecis* en *ab epistulis*).³³ In 122 n.Chr. werd Suetonius mogelijk ontzet uit zijn ambt als *ab epistulis* en het is niet geweten hoe lang hij na dit ontslag nog geleefd heeft.³⁴ Volgens Wardle en De Bakker leefde Suetonius nog geruime tijd voort, want beiden geven 140 n.Chr. als sterfdatum aan.³⁵

Suetonius' bundel *De Vita Caesarum* is bijna volledig overgeleverd.³⁶ Het hedendaagse onderzoek gaat ervan uit dat zo goed als alle delen van het werk werden gepubliceerd tijdens Suetonius' keizerlijke dienst.³⁷ Zijn mandaten aan het keizerlijke hof hadden waarschijnlijk invloed op zijn werk, zowel qua toegang tot officiële bronnen als qua persoonlijke ervaring van Suetonius.³⁸

Eén van de kenmerken van Suetonius' biografieën is de structuur volgens categorieën om de karaktertrekken van de keizers te schetsen. Een minpunt aan deze opdeling in rubrieken is echter de verwaarlozing van de chronologie, waardoor het dateren van de gebeurtenissen problematisch wordt.³⁹ Het verhaal over de persoonlijkheid en de regering van Caligula bevat meer 'slechte' categorieën dan 'goede'.⁴⁰ Suetonius besteedde in elke biografie aandacht aan het seksuele leven van de betreffende keizer, zo ook bij Caligula, waarbij hij zich niet onthield van schunnige details.⁴¹ De meeste van de in deze paper gebruikte passages vallen dan ook onder de rubriek 'Actions of the Monster', zoals Wardle het omschrijft.⁴² Net als bij alle andere bronnen over Caligula valt de vijandige houding van Suetonius ten opzichte van de keizer op. Hurley verwoordt dit als volgt: "As Tacitus said, nothing had been written *sine ira et studio*, and toward the emperor Gaius it was all anger". Toch opent ze haar werk door te zeggen dat "for all Suetonius' rearranging, he did not make things up and is our most important witness of what the first century had to say about Gaius".⁴³

³³ HURLEY, *Commentary*, vii.

³⁴ WARDLE, *Suetonius*, 12-13.

³⁵ DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, iii; WARDLE, *Suetonius*, iii.

³⁶ HURLEY, *Commentary*, v.

³⁷ HURLEY, *Suetonius*, xv.

³⁸ HURLEY, *Suetonius*, xii.

³⁹ STEIDLE, *Sueton*, 2; WARDLE, *Suetonius*, 22.

⁴⁰ HURLEY, *Commentary*, vi.

⁴¹ COX, *Biography*, 13; RICHLIN, 'Not before Homosexuality', 531-532.

⁴² WARDLE, *Suetonius*, 20.

⁴³ Beide citaten: HURLEY, *Commentary*, i.

1.2. Cassius Dio

Cassius Dio, afkomstig uit de stad Nicaea in Bithynië (Klein-Azië), heeft vermoedelijk geleefd van circa 160 tot ergens na 229 n.Chr. (de laatst vermelde feiten in zijn werk dateren van 229); De Blois en Roques vermelden 235 n.Chr. als sterfdatum.⁴⁴ Zijn afkomst verklaart waarom Dio zijn werk in het Grieks schreef.⁴⁵ Doordat Cassius Dio in zijn boeken veel informatie over zichzelf meegaf, is zijn leven vrij makkelijk en gedetailleerd te reconstrueren. Dio groeide op in een gefortuneerde, politieke familie met Romeins burgerschap en had een bloeiende politieke loopbaan in Rome (waar hij sinds zijn tienerjaren leefde), aangezien hij het net als zijn vader schopte tot senator en consul.⁴⁶

Zijn kennis van de politiek kwam goed van pas bij het schrijven van zijn 80-delig historiografisch werk, *Romaikè historia (Historiae Romanae* in het Latijn), dat de Romeinse geschiedenis vanaf Aeneas tot en met zijn eigen tijd bevatte.⁴⁷ Dio schreef als politicus voor een lezerspubliek van collega's en andere vooraanstaande burgers, waardoor zijn werk een politieke ondertoon heeft.⁴⁸ Doordat de Griekstalige Dio een Romeins senator was, vertoont zijn werk een samensmelting van invloeden en visies van beide culturen.⁴⁹ Hij was volledig geïntegreerd in Rome en "took as his own the political and national traditions of the Roman state, while retaining unimpaired the cultural outlook of the Greek world in which he was born."⁵⁰

Dio wijdde het 59ste boek van zijn *Romeinse Geschiedenis* aan de regering van Caligula. Ergens in het begin van de derde eeuw n.Chr. zou hij dit verhaal hebben neergeschreven.⁵¹ Door de grote tijdsperiode tussen de gebeurtenissen en het neerschrijven ervan, kan er een vervorming van de feiten zijn opgetreden. Bovendien werd Dio pas ruim een eeuw na het bewind van Caligula geboren, waardoor hij geen informatie uit eerste hand had voor de reconstructie van diens heerschappij. Net als Suetonius is ook Dio geen voorstander van Caligula, hij toont een negatief evolutiebeeld van de regering van de eerste-eeuwse keizer.⁵² Hurley beschuldigt Dio van het schrijven van fouten in verband met Caligula, maar toch is het werk een waardevolle bron van kennis.⁵³

⁴⁴ DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, i; DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3404-3405; ICKS, *Crimes*, 6; ROQUES, *Hérodien*, 3.

⁴⁵ MILLAR, *Study of Dio*, 5.

⁴⁶ MILLAR, *Study of Dio*, 7-8 en 13; DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3405. Voor de uitgebreide levenswandel van Cassius Dio, zie MILLAR, *Study of Dio*, 5-34.

⁴⁷ DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, i.

⁴⁸ FLACH, 'Dios Platz', 131; ICKS, 'Valse Antoninus', 177.

⁴⁹ MILLAR, *Study of Dio*, 7.

⁵⁰ MILLAR, *Study of Dio*, 192. Cf. o.a. DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3404; ICKS, *Crimes*, 6.

⁵¹ HURLEY, *Commentary*, ix.

⁵² DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 107. O.a. DIO 59.24.1.

⁵³ HURLEY, *Commentary*, ix.

Heliogabalus is de voorlaatste keizer die door Dio wordt beschreven. Dit levensverhaal is opgebouwd uit een aaneenschakeling van anekdotes, waarvan vele seksueel getint en scabreus verteld zijn. De chronologie van de gebeurtenissen moest hierbij plaats ruimen voor een indeling per onderwerp, met als doel een beeld van het karakter van de keizer te schetsen.⁵⁴ Hoewel Dio een tijdgenoot van Heliogabalus was en als senator nauw betrokken bij de politieke gebeurtenissen, bevond de auteur zich tijdens de regering van Heliogabalus niet in Rome. In die periode verbleef hij namelijk in Klein-Azië, omwille van zijn curatorschap in Pergamon en Smyrna.⁵⁵ Dio heeft de keizer dan ook nooit persoonlijk gekend, en moest voor zijn werk bijgevolg een beroep doen op verhalen van anderen. Mogelijk kreeg Dio informatie doorspeeld van zijn collega-senatoren en vrienden uit Rome, en kon hij rekenen op overige mondelinge bronnen. Daarnaast kwamen sommige roddels misschien overgewaaid vanuit het centrum van het rijk. Tevens zou Dio, na zijn terugkeer in Rome in de jaren 220 n.Chr., bijkomende getuigenissen verzameld kunnen hebben.⁵⁶ In die periode (tijdens het bewind van Heliogabalus' opvolger Alexander Severus) heeft Dio zijn *Romeinse Geschiedenis* ook neergeschreven.⁵⁷

Van Dio's boek over Caligula is het merendeel bewaard gebleven, van Heliogabalus' levensbeschrijving slechts fragmenten. De verloren delen zijn wel grotendeels gereconstrueerd kunnen worden op basis van de epitomes van Xiphilinus en Zonaras.⁵⁸ Johannes Xiphilinus was een monnik uit de tweede helft van de elfde eeuw n.Chr. die een samenvatting maakte van de boeken 36 tot 80 van Dio's *Romeinse Geschiedenis*. Ook Johannes Zonaras was een Byzantijnse geleerde, die in de eerste helft van de twaalfde eeuw n.Chr. het *Epitome Historion* schreef. Beide werken zijn zeer waardevol om Dio's verslag aan te vullen, maar helaas gingen ze zeer selectief te werk en zijn de verhalen kwalitatief niet altijd even sterk.⁵⁹

1.3. Herodianus

“Hérodien est pour nous un mystère”, er valt niet veel en niets met zekerheid te zeggen over het leven van deze auteur.⁶⁰ Zijn levensdata kunnen min of meer gereconstrueerd worden op basis van de keizerschappen die Herodianus in zijn werk behandelt (Marcus Aurelius tot Gordianus III), en waarvan hij beweert ooggetuige geweest te zijn.⁶¹ Daarom

⁵⁴ MILLAR, *Study of Dio*, 169.

⁵⁵ O.a. DE BLOIS, ‘Emperor and Empire’, 3405; MILLAR, *Study of Dio*, 119-121.

⁵⁶ MILLAR, *Study of Dio*, 122 en 168; ICKS, *Crimes*, 6. Cf. ICKS, ‘Heliogabalus’, 28-29.

⁵⁷ MILLAR, *Study of Dio*, 168.

⁵⁸ HURLEY, *Commentary*, ix; ICKS, *Crimes*, 6; MILLAR, *Study of Dio*, 1-2.

⁵⁹ MILLAR, *Study of Dio*, 2-3.

⁶⁰ ROQUES, *Hérodien*, 1.

⁶¹ HERODIAN. 1.2.5

plaatst het moderne onderzoek zijn geboorte rond 175 n.Chr. en zijn sterfdatum in het midden van de derde eeuw n.Chr.⁶² Over de origine van de Grieks schrijvende auteur zijn al vele voorstellen gedaan, gaande van Egyptenaar tot Syriër. Zijn band met Byzantium (dat in zijn werk naar voren komt) en zijn geografische kennis van die gebieden tonen volgens Roques aan dat zijn afkomst mogelijk in Klein-Azië gezocht moet worden.⁶³ In navolging van Roques geven de meeste moderne historici het westen van Klein-Azië aan als plaats van herkomst, een preciezere streek kan niet worden aangeduid.⁶⁴ Sommer daarentegen beweert dat Herodianus woonachtig was te Antiochië, en ook Icks duidt een Syrische origine aan, hoewel deze laatste in een recentere monografie West-Klein-Azië aangeeft.⁶⁵

Herodianus' sociale afkomst is enkel gebaseerd op veronderstellingen. De Blois duidt hem aan als een vrijgelaten slaaf of als zoon van een vrijgelatene, Icks ziet hem als de zoon van een *libertus* (een vrijgelaten slaaf van de keizer) en Sommer als de *libertus* zelf.⁶⁶ Het beroep van Herodianus, naast het auteurschap, is zeer onzeker. Herodianus zelf zegt in het begin van zijn werk dat hij imperiale en civiele mandaten heeft bekleed.⁶⁷ Moderne historici gaan ervan uit dat de auteur mogelijk inderdaad aan het keizerlijke hof werkzaam was, maar zijn precieze functie blijft onbekend.⁶⁸ Icks meent dat Herodianus tot de ridderstand behoorde en het Romeinse burgerschap bezat.⁶⁹

Het blijft de vraag of Herodianus zich wel identificeerde met het Romeinse imperium, want dat is niet vanzelfsprekend voor een inwoner van het oosten van het rijk. Moderne onderzoekers nemen toch aan dat Herodianus zichzelf presenteerde als een echte Romein.⁷⁰ Hij heeft waarschijnlijk enkele malen in Rome verbleven en het conservatieve gedachtegoed van de Romeinse elite overgenomen.⁷¹

Herodianus schreef het volledig bewaarde *Ἡ μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορία* (of *Ab excessu divi Marci*) in acht delen, waarbij hij in het vijfde boek aandacht besteedde aan de regering van Heliogabalus. Dit werk dateert mogelijk uit de periode 240-250 n.Chr.⁷² In het huidige onderzoek wordt het goed gewaardeerd, hoewel toch nog bekritiseerd onder andere

⁶² DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3404 en 3415; ROQUES, *Hérodien*, 1-2; ICKS, *Crimes*, 6.

⁶³ ROQUES, *Hérodien*, 3-4.

⁶⁴ DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3415; DE BLOIS, 'Perception', 148; ICKS, *Crimes*, 6.

⁶⁵ SOMMER, 'Elagabal', 98; ICKS, 'Heliogabalus', 28-29; ICKS, *Crimes*, 6.

⁶⁶ DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3415; DE BLOIS, 'Perception', 148; ICKS, *Crimes*, 6; SOMMER, 'Elagabal', 99.

⁶⁷ HERODIAN. 1.2.5

⁶⁸ DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3404 en 3415; DE BLOIS, 'Perception', 148; ROQUES, *Hérodien*, 4-5.

⁶⁹ ICKS, 'Heliogabalus', 28-29. Cf. ICKS, 'Valse Antoninus', 177.

⁷⁰ DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3404; ROQUES, *Hérodien*, 13; ICKS, *Crimes*, 6.

⁷¹ ROQUES, *Hérodien*, 5; ICKS, 'Heliogabalus', 28-29.

⁷² ROQUES, *Hérodien*, 7.

omwille van zijn vage chronologie, subjectiviteit en (bewuste) weglatingen.⁷³ Herodianus had veel oog voor moraliteit, ten koste van de historische waarheid, om een bepaalde keizer te kunnen typeren.⁷⁴ Zijn werk ligt daarom op de grens tussen historiografie en biografie.⁷⁵ Herodianus' lezerspubliek bestond waarschijnlijk, net zoals dat van Dio, uit Griekssprekende Romeinen en de Griekse elite in het oosten van het rijk.⁷⁶ De vormgeving van het werk is een combinatie van rubrieken, in navolging van Suetonius, en annalen, zoals Tacitus.⁷⁷

Informatie over Heliogabalus haalde Herodianus uit zijn persoonlijke ervaringen, het werk van Cassius Dio, andere literaire bronnen en tweedehands-verslagen.⁷⁸ Hoewel Herodianus ook zaken vermeldt die niet bij Dio terug te vinden zijn, betwijfelt Icks toch of de auteur daadwerkelijk getuige was van de beschreven situaties. Icks veronderstelt dan ook dat Herodianus (net als Dio) niet aanwezig was in Rome ten tijde van Heliogabalus' heerschappij, dit in tegenstelling tot Roques' aanname.⁷⁹ De mogelijke afwezigheid plaatst vraagtekens bij de betrouwbaarheid van het sterk retorische werk. Over de mate van afhankelijkheid van Dio als bron, bestaat er discussie in het moderne onderzoek: De Blois en Icks claimen dat Herodianus sterk steunde op Dio, terwijl Scheithauer en Sommer Herodianus' zelfstandigheid verdedigen.⁸⁰

1.4. Historia Augusta

Deze bron is veelbesproken in het moderne onderzoek, voornamelijk omwille van het onduidelijke auteurschap, de tendentieuze aard en de twijfelachtige betrouwbaarheid van het werk. *Historia Augusta* is de overkoepelende benaming voor een reeks keizersbiografieën, die de regeringen van Hadrianus tot en met Numerianus omvat (dit is de periode 117 tot 284 n.Chr.), en waarvan de *Vita Antonini Heliogabali* dus een deel uitmaakt.

De Latijnse serie beweert zelf geschreven te zijn door zes verschillende auteurs die samen de zogenaamde *Scriptores Historiae Augustae* vormen.⁸¹ Een zekere Aelius Lampridius zou de maker zijn van onder meer Heliogabalus' biografie. Maar het auteurschap is fel omstreden. Dessau bewees in 1889 dat de hele reeks slechts geschreven is door één

⁷³ HAEGEMANS, *Imperial Authority*, 15; ICKS, *Crimes*, 6; ROQUES, *Hérodien*, 7-8.

⁷⁴ HAEGEMANS, *Imperial Authority*, 15-16.

⁷⁵ DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3415; DE BLOIS, 'Perception', 149 en 151. Cf. ROQUES, *Hérodien*, 8.

⁷⁶ ICKS, *Crimes*, 6; ICKS, 'Valse Antoninus', 177; ROQUES, *Hérodien*, 12 en 14; DE BLOIS, 'Perception', 149.

⁷⁷ ICKS, *Crimes*, 93.

⁷⁸ ICKS, 'Heliogabalus', 28-29; ROQUES, *Hérodien*, 11; SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 352 en 355.

⁷⁹ ICKS, *Crimes*, 6; ICKS, 'Valse Antoninus', 177; ROQUES, *Hérodien*, 5.

⁸⁰ DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3405; ICKS, *Crimes*, 6; SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 337, 352 en 355; SOMMER, 'Elagabal', 99.

⁸¹ ICKS, *Crimes*, 7.

persoon in plaats van zes.⁸² Deze theorie werd aanvankelijk gecontesteerd, maar wordt tegenwoordig aanvaard.⁸³ Op sociaal vlak had de schrijver banden met de senatorenstand (wat blijkt uit het werk), tevens zijn doelpubliek.⁸⁴ Naar aanleiding van het ontcrachte auteurschap, zal in deze masterproef de naam ‘Lampridius’ steeds tussen aanhalingstekens geplaatst worden.

Over de datering van de *Vita Heliogabali* heerst eveneens grote onzekerheid, het einde van de vierde eeuw n.Chr. is mogelijk.⁸⁵ Dit zou betekenen dat de biografie pas ruim anderhalve eeuw na de dood van Heliogabalus werd neergeschreven, hetgeen de betrouwbaarheid ervan erg in twijfel trekt. Dio en Herodianus, beiden tijdgenoten van Heliogabalus, werden wel aangewend als bronnen van informatie.⁸⁶ De biografie van Heliogabalus is één van de meest uitgebreide van de hele reeks, opmerkelijk voor een keizer die slechts zo kort geregeerd heeft. De *Vita Heliogabali* schetst al vanaf de openingszinnen een zeer negatief beeld van de heerser in vergelijking met de andere in de reeks besproken keizers.⁸⁷

Qua structuur haalde de onbekende auteur zijn inspiratie bij Suetonius en valt het boek in twee delen onder te verdelen: het gedeelte tot en met hoofdstuk 18.3 omvat biografische en politieke gegevens, het tweede stuk focust enkel op Heliogabalus’ uitpattingen (voornamelijk op vlak van zijn eetgewoonten en seksuele gedragingen).⁸⁸ Vooral dit laatste deel wordt door moderne onderzoekers afgewezen als volstrekte onzin. De hele *Historia Augusta*-reeks en de *Vita Heliogabali* in het bijzonder worden als bijzonder ongeloofwaardig beschouwd. Het behoorde dan ook niet tot de doelstellingen van het werk om een waarachtige beschrijving van Heliogabalus te geven.⁸⁹ Bronnenmateriaal (zoals brieven en redevoeringen) werd gewoonweg verzonnen, zo bleek na analyse in het moderne onderzoek, en daarnaast werden veel valse (seksuele) verhalen verteld.⁹⁰

⁸² DESSAU, ‘Über Zeit und Persönlichkeit’, 337-392.

⁸³ O.a. MADER, ‘History as Carnival’, 132; ICKS, *Crimes*, 7.

⁸⁴ HAEGEMANS, *Imperial Authority*, 17.

⁸⁵ ICKS, *Crimes*, 7. Cf. ICKS, ‘Heliogabalus’, 33; ICKS, ‘Valse Antoninus’, 177.

⁸⁶ ICKS, *Crimes*, 7 en 108.

⁸⁷ ZINSLI, ‘Gute Kaiser’, 117 en 122.

⁸⁸ ICKS, *Crimes*, 93; MADER, ‘History as Carnival’, 131.

⁸⁹ ICKS, *Crimes*, 108.

⁹⁰ HAEGEMANS, *Imperial Authority*, 19; ICKS, *Crimes*, 7.

2. Inleidend hoofdstuk: Romeinen en seksualiteit

Alvorens met het eigenlijke onderzoek te starten, dient eerst de context van seksualiteit bij de Romeinen geschetst te worden. Dit inleidend hoofdstuk biedt achtergrondinformatie over de Romeinse seksualiteitsvisie in het algemeen en vervolgens specifiek over het antieke denkkader van *luxuria* waarbinnen seksuele uitpattingen vallen.

2.1. Romeinse seksualiteit

De Romeinen hadden een zeer fallocentrische visie op geslachtsgemeenschap, die volgens hen namelijk bestond uit het penetreren van de fallus in een lichaamsopening (vagina, aars of mond) van de ondergeschikte seksuele partner (een vrouw, jongeman of man).⁹¹ De geslachtsdaad werd dus beschouwd als eenrichtingsverkeer, uitgaande van de *vir* ('echte man') die steeds de actieve, penetrerende rol op zich nam en zo zijn eigen seksuele ondoordringbaarheid in stand hield.⁹²

De Romeinse mentaliteit was gebaseerd op een reeks tegenstellingen, zoals droogvochtig, man(nelijkheid)-vrouw(elijkheid), actief-passief, penetreren-gepenetreerd worden, dominantie-ondergeschiktheid, waarbij de eerstgenoemde woorden het prerogatief waren van mannen, en vrouwen telkens de antithese uitmaakten.⁹³ Het rollenpatroon en de gendergrenzen werden dus sterk afgebakend. Op basis van deze antoniemen ontstond een classificatiesysteem bestaande uit vier groepen van mogelijke rollen in de geslachtsgemeenschap: actieve mannen (*viri*), passieve vrouwen (aangeduid met de term *feminae* of *puellae*) en twee abnormale categorieën van passieve mannen (*cinaedi*, *pathici*) en actieve vrouwen (*viragines*, *tribades* of *moechae*).⁹⁴ Deze seksuele categorisering, had tevens zijn weerslag op sociaal en cultureel vlak: het bepaalde het gedrag, de zelfrepresentatie en status van elke mens.⁹⁵ Wanneer iemand zich niet hield aan de seksuele rol die hoorde bij zijn geslacht, werd hij/zij immers bespot om zijn/haar normoverschrijdende handelingen en met afkeer aanschouwd.⁹⁶ Mannen moesten dus te allen tijde hun status van normale 'echte man' bewaren door ervoor te zorgen dat ze zelf niet werden gepenetreerd. Dit was namelijk een schending van hun integriteit. Bovendien werd zo hun ondoordringbare status nietig verklaard, en degradeerden ze naar de categorie van verwijfde, niet-mannelijke mannen. Gendernormen en lichamelijke (on)schendbaarheid

⁹¹ PARKER, 'Teratogenic Grid', 48 en 55; SKINNER, 'Introduction', 3; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 167.

⁹² WALTERS, 'Invading', 30 en 32.

⁹³ HARRIES, 'The Cube', 185; PARKER, 'Teratogenic Grid', 53.

⁹⁴ PARKER, 'Teratogenic Grid', 48.

⁹⁵ PARKER, 'Teratogenic Grid', 60-61.

⁹⁶ PARKER, 'Teratogenic Grid', 48.

waren immers nauw verbonden met sociale status, waarbij *virī* bovenaan de ladder stonden en gepenetreerden onderaan.⁹⁷

2.2. Seksuele uitpattingen en *luxuria*

Luxuria is een ideologisch begrip dat naast seksuele losbandigheid ook andere vormen van extravagantie en luxe omvat. Antieke moralisten waren ervan overtuigd dat mensen die een excessief libido hadden, ook geneigd waren tot het nuttigen van gastronomische maaltijden en het aanschaffen van velerlei dure materiële spullen, en omgekeerd.⁹⁸ Dit alles werd door de Romeinse samenleving als immoreel gedrag beschouwd, want het concept was een toonbeeld van decadentie en overmaat, en legde een gebrek aan zelfcontrole bloot.⁹⁹ Zulke kenmerken vormden een bedreiging voor de traditionele zeden. De moralisten benadrukten in hun retoriek de onaanvaardbaarheid van *luxuria*, zodat dit ingebed lag in het gedachtegoed van de aristocraten. Daardoor verschijnt in de bronnen een sterke focus op seksuele deviatie, bedoeld om het normatieve gedragspatroon te versterken. Beschuldigingen van *luxuria* in de literatuur dienden als schrikbeeld voor de leden van de elite, opdat zij zich zouden houden aan de richtlijnen van betamelijk, zedelijk gedrag. Op die manier werd de suprematie van de elite streng bewaakt en in stand gehouden.¹⁰⁰ De seksuele ondeugden in de moraliserende literatuur onthult eveneens de verschillende angsten van de Romeinse samenleving met betrekking tot zedenverval.¹⁰¹

“Het seksuele leven biedt [...] een perfecte ‘lakmoestest’ om de zelfbeheersing van een keizer te meten.”¹⁰² Onpopulaire keizers waren dan ook erg vatbaar voor aantijgingen van *luxuria* in retorische geschriften. Zo hadden de verhalen in de auteursbronnen over een tomeloos seksuele levensstijl, buitensporige luxe en peperdure banketten (zoals werden toegeschreven aan Caligula en Heliogabalus) ook gevolgen op politiek vlak. Het maakte deel uit van de karakterisering van die heersers als tirannen, een gangbaar item in de literatuur waarop in het laatste hoofdstuk in deze masterproef verder wordt ingegaan.¹⁰³

Afwijkende seksualiteit was dus slechts één facet van het ruimere gedragspatroon van *luxuria* in de Romeinse mentaliteit. Dit normatieve denkkader dient in het achterhoofd gehouden te worden in de belastingen jegens Caligula en Heliogabalus.

⁹⁷ SKINNER, ‘Introduction’, 3 en 5; WALTERS, ‘Invading’, 30, 32 en 41.

⁹⁸ EDWARDS, *Politics*, 5; FRANCESE, *Ancient Rome*, 152.

⁹⁹ FRANCESE, *Ancient Rome*, 153.

¹⁰⁰ EDWARDS, *Politics*, 2-4 en 12; SKINNER, ‘Introduction’, 5.

¹⁰¹ SKINNER, ‘Introduction’, 5; SKINNER, *Sexuality*, 254.

¹⁰² EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 146.

¹⁰³ MADER, ‘History as Carnival’, 142; EDWARDS, *Politics*, 28.

3. Huwelijk, echtscheiding, overspel, incest

Dit eerste hoofdstuk in de uitwerking van mijn onderzoeksvraag omvat verschillende aspecten van het huwelijk. Het hoofdstuk vangt aan met een bespreking van de verschillende huwelijken en echtscheidingen van Caligula en Heliogabalus. Daarna worden twee bijzondere relatievormen apart behandeld, namelijk Heliogabalus' huwelijk met een Vestaalse Maagd en Caligula's incestueuze verhoudingen met zijn zussen. In het vierde en laatste deel zal worden ingegaan op de kwestie van overspel ten aanzien van de huwelijkspartner.

3.1. Trouwen, scheiden en hertrouwen

3.1.1. *Bronnenmateriaal*

De verschillende huwelijksanekdotes uit de antieke bronnen zullen hieronder objectief beschreven worden. Beide keizers trouwden meermaals tijdens hun korte regeerperiode. De antieke auteurs Suetonius en Cassius Dio vermelden beiden in totaal vier huwelijken van Caligula, maar bij Heliogabalus zijn de bronnen het oneens. Herodianus beschrijft drie huwelijken, Dio slechts twee, hoewel hij wel nog gewag maakt van meerdere andere echtverbintenissen.

Nog voor zijn troonsbestijging trouwde Caligula een eerste maal, met Junia Claudilla, die volgens Suetonius stierf in het kraambed.¹⁰⁴ Dit huwelijk is tevens geattesteerd bij Tacitus, die de vrouw echter Claudia noemt en louter aangeeft dat ze overleed.¹⁰⁵ Dio geeft drie zeer korte verwijzingen naar dit huwelijk, waarbij hij de bruid niet eens vernoemt.¹⁰⁶ Bij hem is er evenwel geen sprake van het overlijden van de echtgenote, hij suggereert een scheiding op initiatief van Caligula.¹⁰⁷

Het tweede huwelijk van de keizer was met een vrouw die door Suetonius Livia Orestilla genoemd wordt, en door Dio Cornelia Orestilla.¹⁰⁸ Suetonius vermeldt hierbij dat Orestilla eigenlijk op het punt stond te trouwen met Gaius Piso, maar Caligula eiste haar voor zich op. Nog volgens Suetonius scheidde Caligula al na enkele dagen van Orestilla. Later werd ze zelfs door hem verbannen, nadat ze het door de keizer opgelegde verbod om geen relatie meer

¹⁰⁴ SUET. *Cal.* 12.1-2

¹⁰⁵ TAC. *Ann.* 6.20 en 6.45

¹⁰⁶ DIO 58.25.5, 59.8.4 en 59.8.7

¹⁰⁷ DIO 59.8.7

¹⁰⁸ SUET. *Cal.* 25.1; DIO 59.8.7

aan te gaan met Piso, overtrad.¹⁰⁹ Bij Cassius Dio is een gelijkaardig verhaal terug te vinden.¹¹⁰

Caligula's derde bruid was Lollia Paulina. Zij werd gedwongen te scheiden van haar echtgenoot zodat de keizer met haar kon trouwen.¹¹¹ Ook dit huwelijk hield niet lang stand, Suetonius en Dio zijn echter niet preciezer over de breuk dan respectievelijk "brevique missam fecit" ("en na een korte tijd zond hij haar weg") en "καὶ εὐθύς γε καὶ ἐκείνην ἐξήλασεν" ("hij zette haar onmiddellijk opzij").¹¹² De Griekse auteur geeft nog aan dat als officiële scheidingsreden de onvruchtbaarheid van Lollia Paulina gecommuniceerd werd, maar hijzelf meent dat Caligula haar *de facto* gewoon beu was.¹¹³ Bovendien verbood Caligula, volgens Suetonius, Lollia Paulina ooit nog geslachtsgemeenschap te hebben met een andere man.¹¹⁴

Ten slotte huwde Caligula Caesonia, met wie hij reeds langere tijd een passionele affaire had. Caesonia had al drie dochters uit een eerder huwelijk en was in verwachting van een kind van Caligula.¹¹⁵ Suetonius beweert dat de keizer weigerde met haar te trouwen totdat hun dochter, Julia Drusilla, geboren werd, terwijl ze volgens Dio bij de geboorte al een maand gehuwd waren.¹¹⁶ Met Caesonia bleef Caligula getrouwd tot aan zijn dood in 41 n.Chr.

De huwelijken van Heliogabalus zijn het best geattesteerd bij de derde-eeuwse Griekstalige auteurs Herodianus en Dio. Eerstgenoemde geeft een duidelijk overzicht van alle huwelijken binnen één alinea, Dio behandelt het onderwerp in verschillende paragrafen.

De eerste bruid van Heliogabalus was een door Herodianus niet nader genoemde dame uit de hoge adel van Rome.¹¹⁷ Dio noemt haar aanvankelijk ook niet bij naam, maar in een latere passage duidt hij haar aan als Cornelia Paula.¹¹⁸ Daarnaast voegt Dio nog bijkomende informatie omtrent deze verbintenis toe.¹¹⁹ Ten eerste lag Heliogabalus' kinderwens aan de basis van dit huwelijk. Ten tweede vertelt de Griekse auteur dat het huwelijk werd ontbonden omdat Cornelia Paula een κηλῖδα (vlek) op haar lichaam had. Herodianus geeft

¹⁰⁹ SUET. *Cal.* 25.1

¹¹⁰ DIO 59.3.3 en 59.8.7

¹¹¹ SUET. *Cal.* 25.2; DIO 59.3.3 en 59.12.1

¹¹² SUET. *Cal.* 25.2; DIO 59.12.1

¹¹³ DIO 59.23.7

¹¹⁴ SUET. *Cal.* 25.2

¹¹⁵ SUET. *Cal.* 25.3

¹¹⁶ SUET. *Cal.* 25.3-4; DIO 59.23.7 en 59.28.7

¹¹⁷ HERODIAN. 5.6.1

¹¹⁸ DIO 80.5.4 en 80.9.1. Opmerking: ik volg in de annotatie de nummering zoals die terug te vinden is in de Loebuitgave van Dio's *Historiae Romanae* door E. CARY.

¹¹⁹ DIO 80.9.1 en 80.9.3

eveneens mee dat Heliogabalus al na korte tijd van haar scheidde, maar hij geeft hiervoor geen reden op.¹²⁰

Heliogabalus' tweede huwelijk is bijzonder, aangezien hij trouwde met één van de Vestaalse Maagden, een priesteres van de godin Vesta in Rome. Deze echtverbintenis met Aquilia Severa zal later meer in detail besproken worden. De drie hoofdbronnen van Heliogabalus, namelijk Herodianus, Dio en de *Historia Augusta*, maken allen melding van hun relatie, de twee laatsten nemen het woord 'huwelijk' evenwel niet in de mond.¹²¹ Zowel Herodianus als Dio wijzen er nog op dat het koppel niet lang samenbleef.¹²²

Herodianus vertelt, zij het erg beknopt, over een derde huwelijk van de keizer. Opnieuw noemt hij de bruid niet met naam, en duidt hij enkel aan dat ze een nazaat was van de voormalige keizer Commodus.¹²³ Uit modern onderzoek is gebleken dat het gaat om Annia Aurelia Faustina, de dochter van een consul.¹²⁴ Cassius Dio maakt in de biografie al melding van dit laatste huwelijk voordat hij Heliogabalus' eerdere huwelijken ter sprake brengt. De naam van de vrouw is niet opgetekend, wel haar familiale situatie en afstamming. Ze was de weduwe van Pomponius Bassus, die op bevel van Heliogabalus terechtgesteld werd, volgens Dio opdat de keizer met Annia Faustina kon trouwen. Haar edele afkomst wordt verduidelijkt door de vermelding van haar vader en keizer Marcus Aurelius.¹²⁵

Cassius Dio beweert verder dat Heliogabalus in totaal maar liefst vijf keer in het huwelijksbootje stapte, enige verdere informatie ontbreekt echter. Daarnaast voegt Dio nog toe dat de keizer uiteindelijk terugkeerde naar de Vestaalse Maagd Aquilia Severa.¹²⁶

3.1.2. Tekstanalyse

In dit onderdeel worden verschillende mogelijke interpretaties van de bronnenanekdotes aangereikt om impliciete en expliciete morele oordelen uit de teksten te kunnen filteren. Zo wordt de houding die de auteurs ten opzichte van de huwelijkssituaties van de twee keizers aannamen, blootgelegd. Daarnaast zullen tevens enkele contextuele aspecten vermeld worden als duiding.

¹²⁰ HERODIAN. 5.6.1

¹²¹ HERODIAN. 5.6.2; DIO 80.9.3; SHA *Heliog.* 6.6. Cf. ZONAR. 12.14

¹²² HERODIAN. 5.6.2; DIO 80.9.4

¹²³ HERODIAN. 5.6.2

¹²⁴ WHITTAKER, *Herodian*, II, 48.

¹²⁵ DIO 80.5.1 en 80.5.4.

¹²⁶ DIO 59.9.4

3.1.2.1. *Caligula*

Suetonius, Tacitus en Dio plaatsen allen Caligula's eerste huwelijk tijdens de regering van Tiberius, waarbij het exacte jaartal evenwel onderling verschilt.¹²⁷ Over het einde van het huwelijk met Junia Claudilla zijn de antieke auteurs het volledig oneens. Dio geeft hierbij een negatiever oordeel over de keizer dan de neutrale Suetonius. In het moderne onderzoek wordt aangenomen dat Claudilla stierf, aangezien zowel Suetonius als Tacitus en Philo van Alexandrië dit aangeven.¹²⁸ De Romeinen werden immers regelmatig geconfronteerd met het weduwschap, hetzij na de dood van de man, hetzij van de vrouw.¹²⁹ Dio daarentegen schuift de schuld in de schoenen van Caligula door te beweren dat deze het huwelijk had ontbonden. Hurley meent dat Dio de reden voor het einde van dit huwelijk niet had kunnen achterhalen en dat hij er naar analogie met Caligula's andere huwelijksbreuken van uitgegaan was dat de keizer zijn echtgenote de deur gewezen had.¹³⁰ De Bakker denkt echter een terugkerend patroon aangetroffen te hebben bij Dio: deze stelt Caligula telkens voor als iemand die zo snel mogelijk wilde trouwen met zijn geliefde, waarna de liefde vlug bekoelde met een echtscheiding tot gevolg (behalve bij het laatste huwelijk, omdat Caligula stierf).¹³¹ Deze systematische voorstelling had tot doel de opvatting van Caligula als een tirannieke keizer kracht bij te zetten op basis van zijn private leven.¹³²

Korte tijd na de scheiding van Claudilla trouwde Caligula met Livia Orestilla, of Cornelia Orestilla, of misschien Livia Cornelia Orestilla.¹³³ De bronnen geven geen flatterend beeld van Caligula inzake dit tweede huwelijk: ze doen uitschijnen dat Caligula Orestilla willens nillens wegnam bij haar verloofde Piso tijdens hun huwelijksdag, waarna de princeps hem een bedreigende waarschuwing gaf (volgens Suetonius), en dat Caligula haar snel na hun huwelijk weer dumpte en tot slot verbande.¹³⁴

Volgens Hurley was de realiteit evenwel milder voor Caligula. Ze beweert dat Orestilla mogelijk het middel tot een alliantie tussen Caligula en Piso was, waarbij de vrouw geruild werd voor meer politieke invloed.¹³⁵ Bovendien vindt ze Suetonius' bewering van een scheiding na enkele dagen een schromelijke dramatisering; langer dan een jaar hield het

¹²⁷ SUET. *Cal.* 12.1; TAC. *Ann.* 6.20; DIO 58.25.2

¹²⁸ SUET. *Cal.* 12.2; TAC. *Ann.* 6.45; PHILO *Leg.* 62-63; DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 129; HURLEY, *Commentary*, xi en 33.

¹²⁹ EYBEN, LAES en VAN HOUTD, *Amor-Roma*, 190.

¹³⁰ DIO 59.8.7; HURLEY, *Commentary*, 33-34.

¹³¹ DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 129.

¹³² DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 129.

¹³³ HURLEY, *Commentary*, 102-103; WARDLE, *Suetonius*, 231.

¹³⁴ SUET. *Cal.* 12.1; DIO 59.8.7

¹³⁵ HURLEY, *Commentary*, 102.

huwelijk evenwel niet stand.¹³⁶ Caligula liet het huwelijk ontbinden omwille van vermeend overspel van Orestilla met haar voormalige verloofde, zo geeft Dio aan.¹³⁷ Overspel van de vrouw was een gegronde reden voor een echtscheiding en werd sinds Augustus traditioneel bestraft met verbanning tot zelfs de doodstraf.¹³⁸ Bij Suetonius vindt de nieuwe relatie van Orestilla met Piso evenwel pas plaats na de scheiding van het keizerlijke echtpaar.¹³⁹ Hurley meent nochtans dat Caligula Orestilla had verboden ooit nog een intieme relatie aan te gaan, en dat ze werd verbannen op basis van de overtreding van dit bevel. In ieder geval schrijft Dio hier minder beschuldigend ten aanzien van de keizer dan Suetonius.¹⁴⁰ De aanleiding van de scheiding zou volgens Hurley de onvruchtbaarheid van Orestilla geweest kunnen zijn.¹⁴¹ Wardle wijst er echter op dat het seksverbod jegens Orestilla niet geattesteerd is in de bronnen, een bewering die klopt. Hij voegt er anderzijds wel aan toe dat een latere zwangerschap van Orestilla zou aantonen dat niet zij, maar wel Caligula onvruchtbaar was, hetgeen een vernedering voor de mannelijkheid van de keizer zou zijn.¹⁴² Hurleys aanname van de seksuele restrictie is niet onmogelijk, omwille van een eventuele parallel met Caligula's derde echtgenote, Lollia Paulina. Zij kreeg immers een dergelijke richtlijn opgelegd, zoals de biograaf Suetonius vermeldt.¹⁴³

Lollia Paulina zou, zo beweert althans Suetonius, de aandacht van de keizer getrokken hebben door middel van de gewezen schoonheid van haar grootmoeder.¹⁴⁴ Caligula besloot met haar te trouwen, alhoewel hij haar schijnbaar nog nooit had gezien en terwijl ze al gehuwd was. Deze (misschien fictieve) anekdote lijkt toegevoegd te zijn opdat Suetonius ietwat impliciet de irrationele en absurde handelwijze van Caligula kon aantonen. Ook Wardle haalt dit element aan als voorbeeld van de karakterschets van de 'ondeugdelijke' keizer door Suetonius.¹⁴⁵

Caligula beval Paulina te scheiden van haar echtgenoot Memmius. Suetonius legt de reden voor dit gebod nadrukkelijk bij de keizer, terwijl Dio deze passage in iets neutralere bewoordingen vertelt en hierbij ook het motief van Memmius naar voren schuift.¹⁴⁶ Wardle en Hurley vermoeden namelijk dat Caligula en Memmius een nauwer verbond aangingen

¹³⁶ HURLEY, *Commentary*, 103.

¹³⁷ DIO 59.8.7

¹³⁸ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 264 en 462; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 114.

¹³⁹ SUET. *Cal.* 25.1; DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 128.

¹⁴⁰ DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 129.

¹⁴¹ HURLEY, *Commentary*, 103.

¹⁴² WARDLE, *Suetonius*, 232.

¹⁴³ HURLEY, *Commentary*, 103; SUET. *Cal.* 25.2

¹⁴⁴ SUET. *Cal.* 25.2

¹⁴⁵ WARDLE, *Suetonius*, 70.

¹⁴⁶ SUET. *Cal.* 25.2; DIO 59.12.1; WARDLE, *Suetonius*, 234.

door de overdracht van Paulina.¹⁴⁷ Politieke allianties via huwelijk waren inderdaad niet zeldzaam in de hogere klassen van de Romeinse maatschappij. Op die manier breidden ze immers hun eigen netwerk, invloed en steunende achterban uit.¹⁴⁸

Ook dit huwelijk was geen lang leven beschoren, geven Caligula's hoofdbronnen objectief aan.¹⁴⁹ Suetonius voegt er het verbod op latere seksuele relaties aan toe, maar geeft geen indicatie van een mogelijk motief voor de scheiding. In een latere passage geeft Dio de officiële reden aan, namelijk het uitblijven van een wettelijke opvolger. Dio zelf veronderstelt dat het tot een scheiding kwam omdat Caligula Paulina simpelweg beu was, een duidelijke sneer naar de keizer.¹⁵⁰ Hurley en Meise geloven het motief van Paulina's onvruchtbaarheid, De Bakker en Wardle houden zich afzijdig.¹⁵¹ Vooral Meise gaat dieper in op de materie door enkele plausibele argumenten pro-onvruchtbaarheid aan te halen. Zo stelt hij dat Dio's toevoeging louter zijn eigen mening weergeeft (dit is echter niet met zekerheid te achterhalen), dat alle huwelijken van Lollia kinderloos bleven, en dat zijn minnares Caesonia ondertussen al zwanger was van Caligula waardoor hij haar snel diende te huwen (opdat het kind wettig zou zijn). Daarenboven wijst hij op de door Caligula opgelegde relationele onthouding, die weliswaar enkel in Suetonius' *Leven van Caligula* voorkomt. Het lijkt mij mogelijk dat Caligula met dit verbod, zoals Meise ook aangeeft, effectief wilde vermijden dat Paulina toch zwanger zou worden en zo Caligula's eigen onvruchtbaarheid zou bewijzen.¹⁵² Maar de link met de kinderloosheid als aanleiding voor de scheiding kan met dit argument volgens mij niet gelegd worden. Wardle geeft evenwel een andere reden aan voor het verbod: de rijkdom van Paulina mocht niet in andermans handen vallen.¹⁵³ Waarop hij deze verklaring baseert, is mij onduidelijk.

Caligula was in totaal ruim anderhalf jaar gehuwd met Milonia Caesonia, zijn laatste en tevens langste echtverbintenis.¹⁵⁴ Caesonia was erg geschikt voor de functie van keizersvrouw, want ze had haar vruchtbaarheid al ruimschoots bewezen en Caligula had nog steeds geen erfgenaam.¹⁵⁵ Nochtans krijgt Caesonia bij Suetonius geen flatterende introductie: ze was mooi noch jong, had al drie dochters uit een eerder huwelijk en werd

¹⁴⁷ WARDLE, *Suetonius*, 234; HURLEY, *Commentary*, 104.

¹⁴⁸ EYBEN, LAES en VAN HOUTD, *Amor-Roma*, 187.

¹⁴⁹ SUET. *Cal.* 25.2; DIO 59.12.1

¹⁵⁰ DIO 59.23.7

¹⁵¹ HURLEY, *Commentary*, 104; MEISE, *Untersuchungen*, 103-105.

¹⁵² MEISE, *Untersuchungen*, 104.

¹⁵³ WARDLE, *Suetonius*, 234-235.

¹⁵⁴ HURLEY, *Commentary*, 105.

¹⁵⁵ WARDLE, *Suetonius*, 235.

gekenmerkt door “luxuria ac lasciviae perditae” (“extravagantie en roekeloze wulpsheid”).¹⁵⁶ Volgens Hurley waren zulke beschuldigingen het lot van elke vrouw waarmee Caligula een relatie kreeg, wat weer wijst op de subjectiviteit van de bronnen.¹⁵⁷ Wardle beweert dan weer dat de beschrijving “perditae” voor de echtgenote van een keizer ongezien is in Suetonius’ werken. De omschrijving is dus uitzonderlijk moreel geladen: Caesonia’s gedrag was onbetamelijk en overmatig, zeker voor een keizersvrouw.¹⁵⁸ Hetzelfde geldt trouwens voor Caligula, aangezien hij volgens Suetonius excessieve passie en liefde voor Caesonia tentoonspreidde.¹⁵⁹ Dit druist in tegen het ideaal van *moderatio*, tevens een kenmerk van ‘goede’ heersers.¹⁶⁰ Dio geeft dan ook veelbetekenend aan dat de Romeinse bevolking ontsteld was door het gedrag van hun derde keizer omtrent dit huwelijk.¹⁶¹ Bradley bekijkt de zaak echter vanuit een ander perspectief: hij ziet in Suetonius’ beschrijving een schaars bewijs van oprechte liefde, iets wat veel elitaire huwelijken niet bereikten door de alliantie- en huwelijkspolitiek.¹⁶² Caligula en Caesonia waren al geruime tijd minnaars, zo geeft Dio aan, en toen Caesonia zwanger bleek, moest Caligula wel met haar trouwen.¹⁶³ Voor de Romeinse keizers was het immers steeds belangrijk via het huwelijk een wettelijke erfgenaam voort te brengen om zo de verderzetting van de dynastie te verzekeren. De auteur van de *Romeinse Geschiedenis* stelt verder dat Caesonia al een maand na hun huwelijk de baby baarde.¹⁶⁴ Suetonius daarentegen schetst een minder mild beeld van de keizer: de biograaf plaatst de echtverbintenis pas na de geboorte van Julia Drusilla, omdat Caligula had geweigerd haar te huwen voordat ze beviel van zijn erfgenaam.¹⁶⁵ Enkele moderne historici zijn eerder geneigd Dio’s versie aan te nemen.¹⁶⁶

Naast al deze vermelde huwelijkspassages uit drie antieke schrijvers, elk in één algemene zin, expliciet hun afkeer jegens Caligula’s houding met betrekking tot diens huwelijken.

De vierde-eeuwse biograaf-historicus Aurelius Victor is in zijn negatieve beschrijving van Caligula kort en bondig over diens huwelijksaangelegenheden: de keizer “maakte nobele

¹⁵⁶ SUET. *Cal.* 25.3

¹⁵⁷ HURLEY, *Commentary*, 105.

¹⁵⁸ WARDLE, *Suetonius*, 235.

¹⁵⁹ SUET. *Cal.* 25.3

¹⁶⁰ MADER, ‘History as Carnival’, 139.

¹⁶¹ DIO 59.23.7

¹⁶² BRADLEY, ‘Ideals of Marriage’, 90. Cf. EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 188-190.

¹⁶³ DIO 59.23.7; MEISE, *Untersuchungen*, 105.

¹⁶⁴ DIO 59.23.7

¹⁶⁵ SUET. *Cal.* 25.3-4

¹⁶⁶ WILLRICH, ‘Caligula’, 296; BALSDON, *Emperor Gaius*, 48.

huwelijken belachelijk” (“matrimoniis illudens nobiles”).¹⁶⁷ Zulke uitlatingen passen bij het moralistische karakter van Victors werk *Historiae Abbreviatae*, dat ook gekend is onder de naam *Liber de Caesaribus*.¹⁶⁸

Suetonius hekelt Caligula’s schandelijke attitude tegenover zowel zijn huwelijken als zijn echtscheidingen, en zijn even onzedelijk gedrag als echtgenoot.¹⁶⁹ David Wardle stipt hierbij aan dat het comparatief woord *turpius* (zeer schandelijk) een ethische afkeuring van de biografie inhoudt.¹⁷⁰ Een andere indicatie van het negatieve morele oordeel van Suetonius blijkt uit de structurele opbouw van Caligula’s biografie: paragraaf 25 is ingedeeld onder de *monstrositas*-rubriek.¹⁷¹ Suetonius heeft hierin tot doel Caligula te kenschetsen als een monsterlijke keizer.¹⁷²

De langste expliciete meningsuiting komt van Cassius Dio, die aan het begin van zijn relaas over Caligula’s betrekkingen met zijn familieleden meteen de toon zet door zijn negatieve inleidende zin. Deze passage biedt reeds een weinig vleeiende samenvatting van Caligula’s huwelijken. Dio bekrachtigt zijn statement “Caligula is een grote echtbreker” door voorts op te sommen dat de princeps zijn ene vrouw had gestolen tijdens haar huwelijk, andere vrouwen had weggenomen van hun echtgenoot, hij hen kort daarop allemaal haatte, behalve Caesonia omdat Caligula stierf vóór hij een afkeer van haar kon krijgen.¹⁷³

3.1.2.2. *Heliogabalus*

Zoals reeds aangegeven, komen de hoofdbronnen van keizer Heliogabalus niet overeen qua aantal huwelijken van de derde-eeuwse keizer. Moderne historici Millar en Icks veronderstellen vier echtverbintenissen: met Julia Cornelia Paula, de Vestaalse Maagd Aquilia Severa, Annia Faustina en opnieuw Aquilia Severa.¹⁷⁴ Ze geven één huwelijk minder aan dan Dio’s totaal, en één meer dan Herodianus, die het tweede huwelijk met Aquilia Severa onvermeld laat. Daarnaast is het opmerkelijk dat de *Historia Augusta* slechts één korte zin over Heliogabalus’ relatie met de Vestaalse Maagd neerschreef en verder volkomen zwijgt over zijn overige huwelijken. De beweegreden hiervoor is onbekend; misschien vielen er niet voldoende schandalen te rapen, want de auteur zou geen enkele kans op een sappige seksueel getinte anekdote onbenut laten.

¹⁶⁷ AUR. VICT. *Caes.* 3.10; DUFRAIGNE, *Livre des Césars*, xiv-xv en xlv.

¹⁶⁸ BIRD, *Aurelius Victor*, 5 en 12.

¹⁶⁹ SUET. *Cal.* 25.1: “Matrimonia contraxerit turpius an dimiserit an tenuerit, non est facile discernere.”

¹⁷⁰ WARDLE, *Suetonius*, 92.

¹⁷¹ WARDLE, *Suetonius*, 23 en 230; DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 122.

¹⁷² CIZEK, *Structures et idéologie*, 149; BRADLEY, ‘Ideals of Marriage’, 82. Cf. WARDLE, *Suetonius*, 230.

¹⁷³ DIO 59.3.3

¹⁷⁴ MILLAR, *Study of Dio*, 169; ICKS, ‘Valse Antoninus’, 181-184.

Dat Herodianus Dio als bron gebruikte voor onder meer de huwelijksverhalen, beargumenteert Andrea Scheithauer. Ze trof veelvuldig gelijkenissen aan tussen de twee biografieën, waaronder een parallelle huwelijkspassage: Dio 80.9.1-4 en Herodianus 5.6.1-2.¹⁷⁵ Hoewel ik persoonlijk toch enige inhoudelijke verschillen opmerk, zegt Scheithauer terecht dat Herodianus' relaas minder gedetailleerd is dan dat van Dio. Herodianus geeft bijvoorbeeld geen namen van de bruiden waardoor het publiek niet kan achterhalen wie ze zijn.¹⁷⁶ De aangegeven passage van Dio is daardoor bij Herodianus vereenvoudigd tot droge feiten, waarbij personen niet of nauwelijks worden geïdentificeerd. Scheithauer haalt haar eigen theorie echter deels onderuit door te stellen dat bij Heliogabalus' eerste vrouw toch haar rang opgemerkt wordt en Herodianus bij de tweede echtgenote uitweidt over haar Vestaalse status.¹⁷⁷ Dit laatste zou voortkomen uit Herodianus' algemene religieuze interesse, merkbaar aan de opbouw van zijn werk waarbij onder meer de beknopte huwelijksvertellingen werden ingevoegd in de grote beschrijving van Heliogabalus' religiepolitiek.¹⁷⁸

De beschrijving van Herodianus over de relatie van Heliogabalus met Julia Cornelia Paula is beknopt en objectief, terwijl Dio het uitvoeriger en subjectiever behandelt. Ten eerste vermeldt Dio het verkrijgen van kinderen als reden voor hun huwelijk, een logische en normale motivering bij Romeinse huwelijken. Maar Dio vond Heliogabalus niet geschikt voor het vaderschap aangezien hij al niet in staat was om een man te zijn.¹⁷⁹ Dit gevoelig punt van mannelijkheid komt nog in hoofdstuk 5 aan bod. De Nederlandse oudhistoricus Martijn Icks ziet nog een bijkomende beweegreden voor dit huwelijksverbond: de nieuwe keizer, Syrisch van origine, wilde tonen dat hij de Romeinse cultuur eerbiedigde door te trouwen met een lid van een vooraanstaande familie.¹⁸⁰ Ten tweede geeft Dio het argument voor de scheiding mee: Cornelia Paula zou een vlek op haar lichaam hebben gehad. Dit lijkt op een bespotting jegens de keizer, maar volgens Mader blijkt hieruit de oosterse obsessie voor religieuze zuiverheid.¹⁸¹ Herodianus vertelt niet waarom het tot een breuk kwam. Icks ziet in de echtscheiding een teken van het verval van de regering van Heliogabalus en de meer extreme koers die hij ging varen op religieus vlak.¹⁸² Ook zijn schandaleus huwelijk met

¹⁷⁵ SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 338 en 340.

¹⁷⁶ SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 343 en 346.

¹⁷⁷ SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 346-347.

¹⁷⁸ SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 347 en 355.

¹⁷⁹ DIO 80.9.1

¹⁸⁰ ICKS, 'Valse Antoninus', 181-182.

¹⁸¹ MADER, 'History as Carnival', 136.

¹⁸² ICKS, 'Valse Antoninus', 182.

Aquila Severa, waarover geen enkele bron een neutrale houding aanneemt, kadert hierin. Zoals reeds aangegeven, wordt dit huwelijk apart becommentarieerd in 3.2.

Heliogabalus ruilde vervolgens Aquilia Severa in voor Annia Faustina, een vrouw van adel. Dio schetst alleen de afkomst van de bruid en de totstandkoming van het huwelijk, waarbij hij met een beschuldigende vinger wijst naar Heliogabalus. Immers, Pomponius Bassus werd volgens de auteur enkel en alleen uit de weg geruimd opdat de keizer kon huwen met diens echtgenote, die niet werd toegestaan te rouwen om haar verloren man.¹⁸³ De wrede Heliogabalus ging dus letterlijk over lijken. Herodianus lijkt zonder veroordeling kort kennis te geven van de echtverbintenis. Hij voert de stamboom van Annia Faustina terug tot keizer Commodus, Dio gaat terug tot de geliefde keizer Marcus Aurelius, de vader van Commodus.¹⁸⁴ Het is mijns inziens merkwaardig en mogelijk significant dat Herodianus de lijn al stopt bij de als zeer slechte keizer beoordeelde Commodus. Omwille van Annia Faustina's afstamming van de ideaalkeizer Marcus Aurelius, kadert Heliogabalus-kenner Icks het huwelijk in een periode van politieke matiging van de heerser om de publieke opinie terug te winnen na enkele radicale religieuze veranderingen, zijn on-Romeins gedrag en zijn controversiële huwelijk met een Vestaalse Maagd.¹⁸⁵

Maar Heliogabalus' derde huwelijk was geen lang leven beschoren, net als zijn gematigd beleid. Moderne historici nemen aan dat de keizer daarna opnieuw trouwde met zijn tweede vrouw, Aquilia Severa. Zij was de laatste gemalin tot Heliogabalus vermoord werd in maart 222 n.Chr.¹⁸⁶ Dio meent dat Heliogabalus maar liefst vijf keer trouwde alvorens terug te keren naar Aquilia Severa.¹⁸⁷ Zowel Roques als Whittaker durven geen uitsluitsel te geven over het waarheidsgehalte van deze uitspraak, maar bemerken dat indien Dio's bewering correct is, alle huwelijken van zeer korte duur geweest moeten zijn.¹⁸⁸ Roques schreef overigens een commentaarwerk over Herodianus' geschrift, maar veel verder dan een simpele parafrase van de brontekst geraakt hij vaak niet.

Daarenboven uit Cassius Dio zijn mening over Heliogabalus' huwelijken in een algemene, negatieve zin als inleiding op zijn verslag van de trouwpartijen: Dio vindt dat de keizer zich in al zijn huwelijken losbandig (*ἀσελγής*) gedroeg.¹⁸⁹ Zulke opmerking geeft Herodianus niet, hij is in het geheel neutraler dan Dio. Millar is van mening dat voor Dio het volledige huwelijksverhaal van Heliogabalus een schande was en dat "a fiercely hostile and fantastic

¹⁸³ DIO 80.5.1-4

¹⁸⁴ HERODIAN. 5.6.2; DIO 80.5.4

¹⁸⁵ ICKS, 'Valse Antoninus', 184.

¹⁸⁶ ICKS, 'Valse Antoninus', 184; ROQUES, *Hérodien*, 265.

¹⁸⁷ DIO 80.9.4

¹⁸⁸ ROQUES, *Hérodien*, 265; WHITTAKER, *Herodian*, II, 49.

¹⁸⁹ DIO 80.5.5

conception of an Emperor's conduct can easily be the accurate reflection of contemporary rumour and belief.”¹⁹⁰

3.1.2.3. *Vergelijking Caligula-Heliogabalus*

In het algemeen zijn de bronnen karig met informatie over de huwelijksperikelen van de twee keizers. Het onderwerp krijgt wel meer aandacht bij Caligula in vergelijking met Heliogabalus. Bij deze laatste wordt vooral de nadruk gelegd op zijn relatie met de Vestaalse Maagd, waarover in hoofdstuk 3.2 meer. Het motief voor de hardere aanpak van de bronnen ten aanzien van Caligula moet misschien gezocht worden in het literaire tirantopos, waarbij op het vlak van seksualiteit Caligula's huwelijken een rol van betekenis speelden in de beoordeling van de keizer als tiran.¹⁹¹ Bij Heliogabalus waren er nog verscheidene andere geruchten die konden aantonen dat hij zich gedroeg als een seksueel geperverteerde despoot. Het *tyrannus*-topos komt nog verder aan bod in het laatste hoofdstuk van deze masterproef.

Beide keizers gingen in hun vierjarige regering veel korte huwelijksverbintenissen aan, en de huwelijken volgden elkaar snel op. Allebei hadden ze een probleem door het uitblijven van een erfgenaam. Caligula werd pas in zijn laatste huwelijk vader, weliswaar van een dochter; Heliogabalus slaagde er niet in voor een troonopvolger te zorgen. De druk op hun huwelijken was misschien zodanig hoog dat wanneer hun echtgenote niet zwanger leek te worden, ze haastig zochten naar een meer vruchtbare vrouw, en vandaar zo veel kortstondige huwelijksrelaties aangingen. Caligula werd door de bronnen meer en explicieter bekritiseerd dan Heliogabalus omtrent hun huwelijken (de relatie met de Vestaalse priesteres buiten beschouwing gelaten). Bradley wijst er in zijn studie van huwelijksidealen in Suetonius' werken op dat de verhalen over trouwen gezien moeten worden in een groter geheel, aangezien de beoordeling van deze onderwerpen verbonden is aan diens algehele opinie over een bepaalde keizer.¹⁹² Met andere woorden, wanneer Suetonius een keizer als een goede heerser beschouwt, zal hij automatisch meer lovend spreken over diens echtverbintenissen dan bij een slechte princeps, zoals Caligula. Enkel in het geval van zijn eerste huwelijk gaat Caligula, omwille van de plotse dood van Junia Claudilla, vrijuit bij de biograaf. Herodianus is het minst subjectief van alle besproken auteurs, waardoor algemeen gezien Heliogabalus minder negatief afgeschilderd wordt dan zijn eerste-eeuwse voorganger.

¹⁹⁰ MILLAR, *Study of Dio*, 169-170. Cf. SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 353.

¹⁹¹ DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 108 en 129.

¹⁹² BRADLEY, 'Ideals of Marriage', 81.

3.1.3. Reconstructie van de norm

De voorbije decennia hebben moderne historici verscheidene pogingen ondernomen om de algemeen heersende normen en waarden van de Romeinen in verband met huwelijken te achterhalen. Deze bevindingen komen in dit subhoofdstuk aan bod, samen met de informatie die gedestilleerd kan worden uit de satirische geschriften van de antieke auteurs Martialis en Juvenalis. Bovendien zal geregeld een terugkoppeling naar de twee keizers gemaakt worden.

Bradley, die de huwelijken in Suetonius bestudeert, stelt dat een keizer best langdurig getrouwd en monogaam bleef om te vermijden dat hij in literaire werken werd beschuldigd van afwijkend seksueel gedrag. Immers, volgens het prototype van een Romeinse echtverbintenis was het de bedoeling dat een vrouw bij haar man bleef tot het overlijden van één van beiden. Maar in de praktijk bereikte de Romeinse elite, en vooral de keizer, dit ideaalbeeld vaak niet. Door veranderende politieke allianties waren scheidingen en nieuwe huwelijken courant.¹⁹³ Wardle bekritiseert deze theorie door te stellen dat deze huwelijksvisie geen vernieuwing was die enkel aangetroffen wordt bij Suetonius.¹⁹⁴ Volgens mij echter claimt Bradley dit helemaal niet, en geeft hij inderdaad de algemeen geldende opvattingen van de Romeinse samenleving weer. Een Romeinse burger kon relatief vrij zijn bruid kiezen, er waren enkel restricties met betrekking tot bepaalde groepen, verwantschap en overspelige vrouwen.¹⁹⁵ De Latijnse term die het vaakst gebruikt wordt om een huwelijk aan te duiden is *matrimonium*. Susan Treggiari verklaart dat hierin het woord *mater* (moeder) vervat zit, waaruit reeds blijkt dat het eigenlijke doel van een huwelijk het verkrijgen van nageslacht is.¹⁹⁶ Omdat “the reproductive purpose of marriage is [...] inextricably linked with the Romans’ conception of the institution [d.i. het huwelijk]”, verweten de antieke auteurs keizers Caligula en Heliogabalus misschien dat hun opeenvolgende echtverbintenissen kinderloos bleven.¹⁹⁷ Een huwelijksverbond was tevens een noodzaak opdat het kind als wettig erkend werd.¹⁹⁸ Om die reden wilde Caligula ijlings met Caesonia trouwen toen ontdekt werd dat ze een baby van hem droeg.

Tussen de partners zat vaak een aanzienlijk leeftijdsverschil, waarbij de vrouw steevast jonger was dan haar echtgenoot.¹⁹⁹ Caesonia was echter ouder dan Caligula, een gegeven dat Suetonius uitdrukkelijk vermeldt en waarbij het denkbaar is dat de biografie en het

¹⁹³ BRADLEY, ‘Ideals of Marriage’, 83 en 86-88. Cf. RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 532.

¹⁹⁴ WARDLE, *Suetonius*, 230.

¹⁹⁵ RAWSON, ‘Concubinage’, 282. Cf. EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 179 en 181.

¹⁹⁶ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 5 en 13. Cf. SKINNER, *Sexuality*, 244; EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 178.

¹⁹⁷ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 11.

¹⁹⁸ EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 179.

¹⁹⁹ EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 186.

Romeinse volk dit vreemd of zelfs ongepast vonden. Wellicht sprak Suetonius tevens denigrerend over Caesonia omdat zij volgens hem niet beantwoordde aan het *pudicitia*-ideaal (kuisheid, eerbaarheid, zedigheid) voor dames.²⁰⁰ Wat huwelijken betreft, zijn satiristen Juvenalis en Martialis geen ideale hulp in het reconstrueren van de heersende moraal, aangezien Juvenalis (of zijn literair personage) zich uit als tegenstander van echtgenotes en Martialis enkel op onserieuze wijze spot met de traditie.²⁰¹ Uit Juvenalis' geschriften valt echter wel af te leiden dat hij een voorstander was van monogame en langdurige huwelijken tot de dood het echtpaar scheidt.²⁰² In zijn uithaal naar Messalina, de promiscue vrouw van keizer Claudius, was Juvenalis er zich van bewust dat de impact van aantijgingen des te groter zou zijn indien hij ze richtte tot een bekend publiek figuur.²⁰³ Zulk motief gold mogelijk ook voor de moralistische bronnen over Caligula en Heliogabalus. Epigrammator Martialis behandelt volgens Raepsaet-Charlier vaker goede dan mislukte huwelijken, zonder hierbij evenwel referenties te vermelden.²⁰⁴

Martialis en Juvenalis hekelen in enkele satires het groot aantal huwelijken en echtscheidingen en promoten zo de huwelijkstrouw.²⁰⁵ Nochtans stond het voor Romeinse mannen vrij om te scheiden, al verwachtte het volk dat er een gegronde reden kon worden voorgelegd, zoals overspel van de vrouw.²⁰⁶ Huwelijksbreuken werden een spijtige zaak bevonden, maar werden toch aanvaard, tenzij er sprake was van een eenzijdige wil tot scheiden of wanneer de vrouw steeds een voorbeeldige echtgenote was geweest.²⁰⁷ Dit is potentieel het geval bij Caligula en Heliogabalus, de bronnen doen althans uitschijnen dat ze hun gemalinnen zonder aanwijsbare oorzaak opzijzetten. Ontoereikende scheidingsmotieven werden dan ook van oudsher aangewend als argument tegen een politieke tegenstander.²⁰⁸ Onvruchtbaarheid, van de vrouw welteverstaan, was een geldige reden voor een huwelijksmislukking, zoals in het geval van Caligula en Lollia Paulina en misschien ook Livia Orestilla.²⁰⁹ Raepsaet-Charlier stelde een lijst op van overgeleverde huwelijksituaties van vooraanstaande vrouwen tussen 10 en circa 200 n.Chr.²¹⁰ Hierbij komt ze tot de vaststelling dat de grootste groep echtscheidingen zich situeerde bij de imperiale

²⁰⁰ Voor het *pudicitia*-ideaal zie TREGGIARI, *Roman Marriage*, 218-219.

²⁰¹ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 223. Cf. EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 227-229.

²⁰² RAEPSAET-CHARLIER, 'Ordre sénatorielle', 166-167; JUV. *Sat.* 6.277-286.

²⁰³ JUV. *Sat.* 10.329-345; RAEPSAET-CHARLIER, 'Ordre sénatorielle', 165.

²⁰⁴ RAEPSAET-CHARLIER, 'Ordre sénatorielle', 164.

²⁰⁵ JUV. *Sat.* 6.224-230 en 9.74-76; MART. 6.7

²⁰⁶ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 441 en 461-462. Cf. EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 179.

²⁰⁷ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 464, 472 en 482.

²⁰⁸ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 480.

²⁰⁹ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 462.

²¹⁰ RAEPSAET-CHARLIER, 'Ordre sénatorielle', 168-172.

families, vooral bij de Julisch-Claudiërs, teweeggebracht door het verzekeren van een erfgenaam, de wellustigheid van de princeps en politieke intriges. Treggiari is het hiermee eens en voegt nog toe dat het grote aantal imperiale echtscheidingen, geattesteerd in de verschillende bronnen, veroorzaakt is doordat antieke auteurs focusten op de heersers en hun huwelijksperikelen.²¹¹

Veel gegevens over hertrouwen na een scheiding zijn er niet, en dus is niet geweten of dit gebruik gangbaar was of niet. Treggiari denkt toch dat het normaal gevonden werd indien een man hertrouwde.²¹² Ook volgens Eyben, Laes en Van Houdt, die gezamenlijk de monografie *Amor-Roma* publiceerden, bestond er een structuur van “*serial marriage*” (als gevolg van de vele sterfgevallen en scheidingen), terwijl Hurley meent dat een tweede huwelijk zowel de regel als de uitzondering was.²¹³ Wat laatstgenoemde precies bedoelt met deze onduidelijke zin, is mij een raadsel. Juvenalis ontpopte zich tot een pleitbezorger van *univira*, waarbij een vrouw slechts één keer in haar leven huwde, en was als dusdanig een tegenstander van meerdere huwelijken.²¹⁴ Volgens Treggiari vaardigde keizer Augustus zelfs een wet uit om een nieuw huwelijk op te leggen aan mannen wiens kroost nog niet voldoende groot was, maar het was ook wat misplaatst om snel een andere relatie aan te gaan.²¹⁵ Dit laatste werd makkelijk bekritiseerd, zoals de auteursbronnen dan ook deden ten aanzien van Caligula en Heliogabalus.

Doorgaans weken de twee keizers niet zo erg af van de huwelijksnormen: ze trouwden met de bedoeling kinderen te verwekken, scheidingen werden onder bepaalde voorwaarden aanvaard, en hertrouwen was waarschijnlijk gebruikelijk. Ze gedroegen zich alleen niet conform de norm omdat de echtscheidingsreden niet altijd transparant was en omdat ze vaak snel hertrouwden. Bradley geeft een aantal redenen aan waarom de antieke schrijvers, met de nadruk op Suetonius, dan toch deze kleine afwijkingen van het ideaalbeeld beschrijven.²¹⁶ Zo haalt hij onder meer aan dat de huwelijksituatie een onderdeel uitmaakte van het biografisch genre om het karakter van de besproken persoon te bepalen, dat een strengere huwelijksmoraal herleefde na de Julisch-Claudische dynastie, dat een keizer gewoonweg geen privacy had, en dat het een taak van de princeps was om de traditionele normen en waarden te respecteren en te belichamen.

²¹¹ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 481.

²¹² TREGGIARI, *Roman Marriage*, 482.

²¹³ EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 190; HURLEY, *Commentary*, 102.

²¹⁴ *Juv. Sat.* 6.224-230 en 9.74-76

²¹⁵ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 235 en 472.

²¹⁶ BRADLEY, ‘Ideals of Marriage’, 91-94.

3.2. Huwelijk met Vestaalse Maagd

3.2.1. *Bronnenmateriaal*

Volgens de auteursbronnen was keizer Heliogabalus een tijdje in de echt verbonden met Aquilia Severa, een Vestaalse Maagd. Herodianus en de *Historia Augusta* noemen haar niet bij naam, enkel haar functie wordt door hen meegegeven. Deze laatste vermeldt de relatie slechts in een handvol woorden: de keizer “bracht onkuisheid naar een Vestaalse Maagd.”²¹⁷ Dio’s verhaal, gereconstrueerd op basis van het epitome van Zonaras, is uitgebreider en gedetailleerder.²¹⁸ Hij beschrijft dat Heliogabalus na de scheiding van Cornelia Paula ging samenwonen met Aquilia Severa (waardoor de keizer haar ontheiligde) onder het voorwendsel goddelijke kinderen te krijgen door het samengaan van een Vestaalse priesteres en hemzelf als hogepriester van de Syrische god Elagabal. Hierbij overtrad Heliogabalus de wet en diende hij volgens Dio gestraft, gevangen en geëxecuteerd te worden. Tot slot deelt Dio mee dat het huwelijk niet lang stand hield. De uiteenzetting van Herodianus focust op andere aspecten dan Dio.²¹⁹ Heliogabalus zou, in een brief aan de senaat, beweerd hebben passioneel verliefd te zijn op de Vestaalse Maagd. Daarom zag de keizer er geen probleem in om met haar te trouwen, waarbij Herodianus toevoegt dat de heerser dit enkel deed om zijn mannelijkheid te bewijzen. Tevens had Heliogabalus haar weggenomen uit het heiligdom en de uitoefening van haar ambt, terwijl het wettelijk verboden was voor een priesteres van de godin Vesta om haar maagdelijkheid te verliezen.

3.2.2. *Tekstanalyse*

Dio keurt het huwelijk van Heliogabalus en Aquilia Severa af, aangezien ze de wet in verband met de kuisheid van Vestaalse Maagden overtraden. De auteur van de *Historiae Romanae* schrijft letterlijk dat de keizer eigenlijk gegeseld had moeten worden op het Forum, wat volgens Balsdon de traditionele straf was voor het verkrachten van een priesteres van Vesta.²²⁰ De Romeinse staat hechtte veel belang aan de maagdelijkheid van een Vestaalse Maagd (dit wordt verder toegelicht in 3.2.3), daarom vindt Cassius Dio dat de doodstraf een gepaste bestraffing zou zijn.²²¹ Icks vermoedt dat Dio, senator zijnde, hoogstwaarschijnlijk ontsteld was door de grove overtreding van de Romeinse wetten en tradities zoals de heilige Vesta-cultus.²²² Zelfs wanneer het koppel claimt te willen huwen

²¹⁷ SHA *Heliog.* 6.6

²¹⁸ DIO 80.9.3-4. Cf. ZONAR. 12.14

²¹⁹ HERODIAN. 5.6.2

²²⁰ BALSDON, *Roman Women*, 159.

²²¹ SCHEITHAUER, ‘Die Regierungszeit’, 343.

²²² ICKS, *Crimes*, 79.

omwille van het gangbare motief voor een echtverbintenis, namelijk het verwekken van kinderen, wijst Dio dit af. Ironisch genoeg bleef het echtpaar kinderloos.²²³ Uit Dio's zware veroordeling blijkt dat Heliogabalus' huwelijkskeuze werd gepercipieerd als een groot schandaal.²²⁴

Volgens Herodianus wilde de keizer de schijn van mannelijkheid ophouden door dit huwelijk. Sommer ziet hierin één van de weinige aanduidingen in Herodianus' werk van een seksueel taboe dat door Heliogabalus doorbroken wordt.²²⁵ Het spanningsveld tussen mannelijkheid en verwijfdheid (vooral bij Heliogabalus) wordt later nog behandeld. Herodianus gelooft niet dat de keizer oprecht gevoelens had voor Aquilia Severa, zoals blijkt uit de nadruk die hij legt op diens liefdesargument. Whittaker ziet in Heliogabalus' terugkeer naar Severa na zijn derde huwelijk toch een bewijs dat de keizer wel degelijk affectie voelde voor haar.²²⁶ Balsdon twijfelt of Heliogabalus met Severa wilde trouwen omwille van zijn ondeugdelijke persoonlijkheid, waarop Herodianus volgens mij impliciet lijkt aan te sturen, of dat er religieuze motieven aan de basis van het huwelijk lagen.²²⁷ Volgens Icks past Herodianus' Vestaalse Maagd-passus in het beeld van Heliogabalus als 'de oosterling', dat de auteur van hem wilde schetsen, waarbij zijn personage de tegenhanger was van de Romeinse religieuze tradities.²²⁸

Het is merkwaardig dat de *Vita Heliogabali* beduidend minder ruimte aan deze passage besteedt dan Dio en Herodianus. Von Haehling beweert dat de auteur van de *Historia Augusta* Heliogabalus' religieuze hervormingen als grondslag voor het huwelijk niet begreep en het daardoor als een vergrijp zag.²²⁹ Mader wijst er op dat de biograaf schandaleuze bewoordingen aanwendt en de anekdote kadert in het grotere thema van karakteristieke seksuele buitensporigheden van de keizer.²³⁰ Hieromtrent ziet Mader een verband, wat hij "the aesthetic of inversion" noemt, met twee latere episodes over Heliogabalus' omgang met prostituees: de despoot ontnam een Vestaalse Maagd haar maagdelijkheid, maar van prostituees die hij had gekocht, hield hij zijn handen af.²³¹

De reden waarom Heliogabalus volgens de antieke auteurs zo'n vreselijke keizer was, moet volgens Icks gezocht worden in het religieuze programma van de heerser ter assimilatie van de oosterse en Romeinse religie, waar zijn liefdesverhouding met Severa een

²²³ BALSDON, *Roman Women*, 242.

²²⁴ ICKS, 'Valse Antoninus', 182.

²²⁵ SOMMER, 'Elagabal', 101.

²²⁶ WHITTAKER, *Herodian*, II, 47.

²²⁷ BALSDON, *Roman Women*, 242.

²²⁸ ICKS, 'Heliogabalus', 32 en 182.

²²⁹ VON HAEHLING, 'Ignem perpetuum', 236-237.

²³⁰ MADER, 'History as Carnival', 136.

²³¹ MADER, 'History as Carnival', 149; SHA *Heliog.* 25.5 en 31.1

deel van uitmaakte.²³² Het door de bronnen aangeboden verhaal van het echtpaar lijkt onvoorstelbaar en fictief, maar Icks argumenteert dat het huwelijk daadwerkelijk heeft plaatsgevonden aangezien het voorkomt in de drie bronnen en aangezien munten teruggevonden zijn met Severa's naam op. Heliogabalus doorbrak een groot Romeins taboe door het huwelijk, voegt Icks nog toe. Balsdon besluit over deze gebeurtenis het volgende: "It is hard to know how much offence was given by this act, though it was intended, no doubt, to flatter, not to insult, the native religion of Rome."²³³

3.2.3. *Reconstructie van de norm*

Vestaalse Maagden hadden in het oude Rome een grote religieuze en politieke functie. Hun religieuze taak bestond erin de godin Vesta te vereren en het eeuwige vuur brandend te houden. Ze belichaamden tevens de stad Rome en diens veiligheid, waar de inwoners en de overgeleverde bronnen veel belang aan hechtten.²³⁴ Vestaalse Maagden moesten een kuisheidsgelofte afleggen. Hun maagdelijkheid, en dus hun zuivere, ongeschonden lichaam, symboliseerde en garandeerde de onschendbaarheid van (de stadswallen van) Rome. Deze correlatie leefde sterk bij de Romeinen, als gevolg waarvan het ontmaagden van een Vestaalse priesteres steevast gezien werd als een bedreiging voor de stad.²³⁵ Wanneer een Vestaalse Maagd zich onkuis gedroeg of wanneer er zich een crisissituatie voordeed in Rome, waarvoor de Vestaalse Maagden steeds verantwoordelijk werden geacht, was levende begraving de bestraffing.²³⁶

Beard ziet gelijkenissen tussen de verplichtingen en vaste componenten (bvb. hun maagdelijkheid en privileges) bij de Vestaalse Maagden enerzijds, en de functies van maagdelijke dochters, getrouwde vrouwen en mannelijke echtgenoten anderzijds.²³⁷ De priesteressen vervulden dus een drievoudige (gender)rol, een fundamenteel kenmerk van hun heiligheid. Deze inherente ambigue seksuele status verhinderde een Vestaalse Maagd om opgenomen te worden binnen een familie.²³⁸ Haar maagdelijkheid moest kost wat kost bewaard worden, waardoor een huwelijk *de facto* onmogelijk was. Heliogabalus gaf Severa dan ook vrijstelling van haar eed als Vestaalse Maagd.²³⁹ Nog nooit had een Romeinse keizer de kuisheid van een Vestaalse Maagd durven aantasten, zelfs niet keizer Nero (alhoewel ook

²³² ICKS, 'Heliogabalus', 181-182.

²³³ BALSDON, *Roman Women*, 159.

²³⁴ PARKER, 'Why Were the Vestals Virgins', 68-69.

²³⁵ PARKER, 'Why Were the Vestals Virgins', 67-69.

²³⁶ PARKER, 'Why Were the Vestals Virgins', 69 en 76. Cf. BEARD, 'Sexual Status', 16.

²³⁷ BEARD, 'Sexual Status', 15-21.

²³⁸ BEARD, 'Sexual Status', 21.

²³⁹ BALSDON, *Roman Women*, 242.

hij met een Vestaalse priesteres gehuwd was maar haar niet onteerde), wat Heliogabalus' "Caesarenwahn" aantoont volgens Icks.²⁴⁰ Het trio Eyben, Laes en Van Houdt geeft nog mee dat Vestaalse Maagden traditioneel onaantastbaar waren, en dus was elke seksuele actie met betrekking tot de priesteressen een zwaar misdrijf.²⁴¹

3.3. Incest

3.3.1. *Bronnenmateriaal*

Het bronnenmateriaal over Caligula's incestueuze relaties met zijn drie zussen (Drusilla, Agrippina en Julia Livilla) is kwantitatief vrij groot. Biograaf Suetonius deelt twee keer kort mede dat Caligula geregeld incest pleegde, waarvoor hij één maal het woord *stuprum* gebruikt, de tweede keer *incestum*.²⁴² Ook Aurelius Victor en Eutropius omschrijven de situatie respectievelijk als "sororum stuprum" en "stupra sororibus".²⁴³ Eutropius vult hierbij aan dat Caligula zelfs een dochter had verwekt bij één van zijn zussen. Dio maakt het vaakst melding van de bloedschande zonder dit woord evenwel in de mond te nemen, maar veel extra informatie levert dit echter niet op. De eerste vermelding bevindt zich vrij vooraan in de biografie in een samenvattende zin in de paragraaf over Caligula's ambigue relatie met zijn familieleden: de princeps verleidde zijn zussen, terwijl hij later twee van hen verbande (de derde, Drusilla, was dan al gestorven).²⁴⁴ Bij een tweede passus vermeldt Dio terloops dat Caligula zich met hen verbonden had (*σύνεμι*).²⁴⁵ Later vertelt Dio een versiertruc van de keizer: hij zou beweren Jupiter te zijn om vrouwen, met name zijn zusters, te verleiden.²⁴⁶ Aurelius Victor stelt omgekeerd dat Caligula claimde Jupiter te zijn omdat hij incest pleegde.²⁴⁷

Dio, Suetonius en Josephus zijn de enigen die specifiek Caligula's relatie met Drusilla, zijn lievelingszus, uitdiepen. Dio tekent de bloedschande op in het kader van een driehoeksrelatie tussen Caligula, Drusilla en Lepidus. Drusilla was de echtgenote van Lepidus en de concubine van haar broer Caligula.²⁴⁸ Enkele nieuwe details worden meegedeeld door Suetonius: als tiener (Caligula droeg nog de *toga praetextus*) zou de keizer Drusilla's

²⁴⁰ ICKS, *Crimes*, 88 en 102; SUET. *Nero* 28.1

²⁴¹ EYBEN, LAES EN VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 110.

²⁴² SUET. *Cal.* 24.1 en 36.1

²⁴³ AUR. VICT. *Caes.* 3.10 en EUTROP. 7.12.3

²⁴⁴ DIO 59.3.6

²⁴⁵ DIO 59.22.6

²⁴⁶ DIO 59.26.5

²⁴⁷ AUR. VICT. *Caes.* 3.10

²⁴⁸ DIO 59.11.1

maagdelijkheid ontnomen hebben en later ging hij met haar om alsof ze zijn echtgenote was.²⁴⁹ De grootste passus wordt gegeven door Flavius Josephus, tevens de oudste bron in verband met Caligula.²⁵⁰ Hij informeert niet alleen dat Caligula incest pleegde met Drusilla, die hij niet met naam noemt, maar ook dat het een vergrijp was dat de Romeinen lange tijd niet meer hadden meegemaakt, en dat deze handelingen de aanleiding vormden voor het ontstaan van wantrouwen en haat jegens de princeps. Over incest met zijn andere zussen spreekt Josephus niet.

3.3.2. Tekstanalyse

De incestueuze verhouding tussen Caligula en Drusilla wordt door de bronnen meer beklemtoond dan de relaties met zijn andere zussen, die meestal slechts in een enkele zinsnede aangehaald worden. Volgens Hurley deden er snel geruchten van seksuele affaires de ronde wanneer een vrouw, die dicht bij de keizer stond, machtig was. Wanneer het ging om invloedrijke zusters van de heerser, waren aantijgingen van incest het logische gevolg.²⁵¹ Baldson denkt dat de insinuaties van Caligula's bloedschande bij de Romeinse bevolking ontstaan zijn doordat de keizer een hechte band had met zijn zussen als gevolg van hun turbulente jeugd (omwille van de lotgevallen van hun ouders); de vele zusterlijke eerbewijzen zouden hier tevens een gevolg van zijn.²⁵² Ook Wardle meent een oorzakelijk verband te zien tussen de ongebruikelijk talrijke vereringen en de incestverhalen.²⁵³ Of de incestrelaties op waarheid berusten is open voor discussie, maar dit is niet relevant voor het opzet van deze masterproef.

Bij Dio dienen de aanklachten van ongepaste liefdesrelaties tussen broer en zus(sen) als onderdeel in de typering van de aard van Caligula.²⁵⁴ Het eerste incestverhaal bij Suetonius is ondergebracht in de *monstrositas*-rubriek, het tweede valt onder de *libido*-categorie, wat al meteen duidelijk aangeeft hoe Suetonius over de princeps dacht.²⁵⁵ De *libido*-episodes in Suetonius' levensbeschrijving van Caligula zijn talrijk en worden benadrukt, zo merkt Wardle op, en dus spelen ze een significante rol in de karakterisering van de keizer die alle sociaal aanvaarde regels omtrent seksualiteit schond (onder andere door zijn incest), en zo zijn

²⁴⁹ SUET. *Cal.* 25.1

²⁵⁰ JOS. *Ant. Jud.* 19.204

²⁵¹ HURLEY, *Commentary*, 96.

²⁵² BALDSON, *Roman Women*, 116.

²⁵³ WARDLE, *Suetonius*, 224; o.a. DIO 59.3.3-4 en 59.10.8-13

²⁵⁴ DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 104 en 106.

²⁵⁵ WARDLE, *Suetonius*, 23 en 275. Cf. BRADLEY, 'Ideals of Marriage', 82; HURLEY, *Commentary*, 139.

monstrositas-gehalte blootlegt.²⁵⁶ Bij beide hoofdbronnen draagt het relaas van de bloedschande dus bij tot het beeld van de princeps, maar Suetonius en Dio bekijken de situatie wel vanuit een ander oogpunt, zoals De Bakker betoogt.²⁵⁷ Dio wilde Caligula afschilderen als een tiran, volgens het literaire concept dat bij vele antieke auteurs leefde, onder meer op basis van diens seksuele extravagaties zoals het plegen van incest. Dio's gedachtegang was als volgt: Caligula is een tiran dus zal hij zich logischerwijze schuldig hebben gemaakt aan incest. Bijgevolg worden zijn ondeugdelijke relaties slechts vluchtig en onsystematisch aangehaald. Suetonius echter ziet volgens De Bakker, door zijn biografische achtergrond, in de incest een schandalige afwijking ten opzichte van de norm. Suetonius benadert de episode vanuit een particulier standpunt, terwijl historicus Dio het veralgemenende en historisch relevante bespreekt. Nochtans behandelt Suetonius mijns inziens de incestueuze liefdesverhoudingen even summier als Dio. Daarenboven zit het tirantopos ook vervat in de negatieve rubrieken van Suetonius, met bijvoorbeeld *libido* als één van de typische kenmerken van tirannieke heersers, zoals ook Wardle aangeeft.²⁵⁸

Caligula schond de maagdelijkheid van Drusilla, althans zo "geloofde men", stelt Suetonius letterlijk.²⁵⁹ Wardle duidt hierbij aan dat het onpersoonlijke *creditur* mogelijk een onpartijdig verhaal voorstelt, maar ook dat het werkwoord, blijkens Wardles analyse, vaker in een afkeurende context opduikt.²⁶⁰ Verder gelooft Wardle Suetonius' bewering dat de keizer Drusilla als zijn wettige echtgenote beschouwde, ook al was ze reeds getrouwd met een andere man, niet. Dit idee is volgens hem ontstaan doordat Drusilla wat meer op de politieke voorgrond trad toen Caligula ongehuwd was.²⁶¹ De tweede keer vermeldt de biograaf de incest slechts terloops, maar wel in een negatieve paragraaf ingeleid door het veelzeggende "pudicitiae neque suae neque alienae pepercit" ("hij spaarde noch zijn eigen kuisheid, noch die van anderen").²⁶²

Wardle en Hurley zijn het erover eens dat Eutropius' stelling over een incestueus verwekt kind een foutieve verdubbeling is van de dochter die Caligula kreeg bij Caesonia.²⁶³ Dit was wel een grove beschuldiging ten aanzien van de princeps. In de rest van zijn *Breviarium* laat Eutropius vrouwelijke personages quasi volledig buiten beschouwing, dus is het verwonderlijk dat hij deze passus wel vertelt. Aangezien deze gebeurtenis echter een

²⁵⁶ WARDLE, *Suetonius*, 275.

²⁵⁷ DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 108-111.

²⁵⁸ WARDLE, *Suetonius*, 71-73.

²⁵⁹ SUET. *Cal.* 24.1

²⁶⁰ WARDLE, *Suetonius*, 224.

²⁶¹ SUET. *Cal.* 24.1; WARDLE, *Suetonius*, 226.

²⁶² SUET. *Cal.* 36.1

²⁶³ WARDLE, *Suetonius*, 226; HURLEY, *Commentary*, 98; EUTROP. 7.12.3

wezenlijk onderdeel uitmaakte van de traditie omtrent Caligula, was Eutropius genoodzaakt tot een vermelding, zo vermoedt Bird.²⁶⁴ Daarnaast gebruikt Eutropius, net als Suetonius en Aurelius Victor het woord *stuprum* om de bloedschande aan te duiden.²⁶⁵ Deze term kan moeilijk in het Nederlands vertaald worden, aangezien het meer dan alleen ‘schande’ omvat. Onder *stuprum* vallen alle ongeoorloofde seksuele handelingen die inbreuk maakten op de integriteit van een vrijgeboren Romein, zoals verkrachting of incest.²⁶⁶ Het werd dus stevast gezien als een misdrijf, en bijgevolg hield het gebruik van dit begrip een veroordeling jegens Caligula in.

3.3.3. Reconstructie van de norm

Juvenalis en Martialis besteden beiden enkele passages aan incestueuze relaties, waaronder affaires tussen broer en zus. Eerstgenoemde haalt bijvoorbeeld scherp uit naar de wellustige Crispinus door hem onder meer te beschuldigen van incest.²⁶⁷ Martialis wijdt één kort epigram aan een broer-zus-verhouding en dat luidt als volgt: “Je vraagt je af, Fabullus, waarom Themison geen vrouw heeft: hij heeft een zus.”²⁶⁸ Volgens Lindsay en Patricia Watson stoelt Martialis hier op de dichter Catullus, die incest afdeed als een barbaars gebruik. De grap van dit epigram zit vervat in de naam Themison, wat afgeleid is van het Griekse woord voor ‘rechtmatig’, terwijl Themison net allesbehalve gepast, rechtmatig gedrag vertoont.²⁶⁹ Hoewel Martialis lacherig omgaat met de bloedschande, is de onderliggende boodschap toch een afwijzing van incest.

Het plegen van incest was een zwaar taboe voor de Romeinen en er heerste dan ook een streng verbod op deze ongepaste relatie.²⁷⁰ Bloedschande viel onder de categorie van zware vergrijpen, aangeduid met de term *nefas*, en werd derhalve bestraft met bijvoorbeeld verbanning.²⁷¹ Daarom ook dat familiale verwantschap één van de weinige grote restricties met betrekking tot huwen was, aangezien dit neerkwam op incest.²⁷² Beschuldigingen van incest werden doorheen de oudheid vaker geuit om politieke tegenstanders schade toe te

²⁶⁴ BIRD, *Aurelius Victor*, 118.

²⁶⁵ EUTROP. 7.12.3; SUET. *Cal.* 24.1; AUR. VICT. *Caes.* 3.10

²⁶⁶ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 96 en 101; TREGGIARI, *Roman Marriage*, 263. Cf. RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 531.

²⁶⁷ Juv. *Sat.* 4.9

²⁶⁸ MART. 12.20

²⁶⁹ WATSON en WATSON, *Martial*, 255-256.

²⁷⁰ EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 110.

²⁷¹ LENNON, *Pollution*, 74.

²⁷² RAWSON, ‘Concubinage’, 282. Cf. EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 181.

brengen. Dat de bronnen over Caligula deze seksuele uitspatting vermelden, past in die traditie.²⁷³

3.4. Overspel

3.4.1. *Bronnenmateriaal*

Zowel Caligula als Heliogabalus waren volgens de auteursbronnen notoire overspelige echtgenoten. Caligula zou met zowat half vrouwelijk Rome het bed gedeeld hebben, terwijl Heliogabalus overspel pleegde met vrouwen en mannen.

Suetonius vermeldt in het gedeelte vóór de troonsbestijging van Caligula terloops dat de jongeman zich 's nachts vermomde om *adulteria* te begaan.²⁷⁴ Seneca de Jongere daarentegen bespreekt vrij uitgebreid een anekdote over Caligula die overspel pleegde met de vrouw van Valerius Asiaticus tijdens een banket, waarna de princeps ongegeneerd zijn daad en de bedprestaties van de vrouw in kwestie proclameerde voor de volle zaal.²⁷⁵ Daarnaast waren ook Caesonia en Caligula, tijdens zijn huwelijk met Lollia Paulina, elkaars minnaars geweest aangezien Caesonia al zwanger was vóór hun echtverbintenis, zo vertellen Suetonius en Dio.²⁷⁶

In het geval van Heliogabalus schreef Dio een uitgebreid verslag over de keizerlijke ontrouw neer.²⁷⁷ De derde-eeuwse heerser had namelijk overspelige relaties met mannen, aan wie hij zelfs eerbewijzen en macht verleende. Bovendien liet hij zich bewust betrappen op overspel opdat hij de reputatie van een ontrouwe echtgenoot zou verwerven en zou lijken op onkuisse vrouwen, zo stelt Dio. Bij Herodianus en de *Historia Augusta* zijn geen aantijgingen van buitenhuwelijkse relaties te vinden.

Naast de vermelde passages over echtbreuk, maken verschillende bronnen melding van het promiscue seksuele gedrag van Caligula en Heliogabalus. Hoewel hier niet uitdrukkelijk bij vermeld wordt dat de voorvallen overspel inhouden, is dit toch mogelijk aangezien beide keizers in hun korte regeringstijd vaak getrouwd waren. Suetonius beschrijft de gewoonte van Caligula om tijdens banketten geslachtsgemeenschap te hebben met een uitgenodigde dame, waarna hij een uitgebreide evaluatie van de daad gaf aan haar echtgenoot, die eveneens aanwezig was op het banket. Wanneer de vrouw hem behaagde, beval de keizer

²⁷³ LENNON, *Pollution*, 73. Cf. SKINNER, *Sexuality*, 240-242.

²⁷⁴ SUET. *Cal.* 11

²⁷⁵ SEN. *Const.* 18.2

²⁷⁶ SUET. *Cal.* 25.2-3; DIO 59.23.7

²⁷⁷ DIO 59.15.3-4

haar te scheiden van haar man. Hierbij voegt Suetonius als commentaar toe dat de princeps van bijna geen enkele aristocratische vrouw afbleef (“non temere ulla inlustriore femina abstinuit”).²⁷⁸ Cassius Dio vermeldt eerst kort dat Caligula talloze vrouwen verleidde, en een paar paragrafen later dat hij handelingen stelde met de vrouwen en kinderen van edellieden, vrijwillig of gedwongen.²⁷⁹

In de biografieën van Heliogabalus stipt Dio de vele huwelijken en de talrijke seksuele partners van de keizer aan, en zegt dat Heliogabalus hiermee ongestraft wegkwam. De reden van het onzedige gedrag was zijn verwijfdheid: hij wilde onderzoeken hoe vrouwen zich gedroegen tijdens de geslachtsdaad zodat hij dit zelf kon toepassen tijdens zijn avontuurtjes met mannen.²⁸⁰ Tot slot geeft de *Historia Augusta* bondig aan dat Heliogabalus nooit tweemaal met dezelfde vrouw sliep, behalve met zijn eigen echtgenote.²⁸¹

3.4.2. Tekstanalyse

In het merendeel van de overspelpassages zijn geen expliciete morele oordelen terug te vinden en wordt het thema vrij summier behandeld. Enkel het buitensporig groot aantal seksuele partners van beide keizers wordt regelmatig benadrukt.²⁸² Caligula en Heliogabalus hielden zich dus allesbehalve aan het *moderatio*-ideaal dat heerste in de Romeinse samenleving.²⁸³

Suetonius poneert Caligula’s nachtelijke *adulteria* al vroeg in de biografie, wat Hurley als een aanloop ziet naar verdere seksuele afwijkingen bij de keizer.²⁸⁴ Wardle bemerkt nog dat Caligula’s pruik (*capillamento*), een onderdeel van zijn vermomming, enkel gedragen werd door mensen die zich uitgaven als vrouw.²⁸⁵ Hiermee beschuldigt Suetonius de princeps impliciet van verwijfd gedrag.

Het verhaal van Caligula tijdens zijn banketten werd door Suetonius ondergebracht in een paragraaf over allerlei seksuele extravagaties van de keizer. De activiteiten hierin zijn wel aangedikt door de biograaf. Maar volgens Hurley zit er toch een kern van waarheid in aangezien het vroege principaat een vrij decadente periode was, zeker door de ogen van Suetonius.²⁸⁶ Echter, een dergelijke beschuldiging had Suetonius ook al beschreven ten aanzien van keizer Augustus, waardoor Dunkle meent dat deze verhalen eerder gebaseerd

²⁷⁸ SUET. *Cal.* 36.1-2

²⁷⁹ DIO 59.26.5 en 59.28.9-10

²⁸⁰ DIO 80.13.1

²⁸¹ SHA *Heliog.* 24.2

²⁸² SUET. *Cal.* 36.1-2; DIO 59.26.5 en 80.13.1.

²⁸³ MADER, ‘History as Carnival’, 139.

²⁸⁴ SUET. *Cal.* 11; HURLEY, *Commentary*, 31.

²⁸⁵ WARDLE, *Suetonius*, 142.

²⁸⁶ HURLEY, *Commentary*, 139.

zijn op roddels en het literaire tiranconcept dan op waargebeurde feiten.²⁸⁷ Caligula's toegenegen van vrouwen tijdens feestmalen vertoont veel gelijkenissen met Seneca's anekdote over het overspel tussen Caligula en de vrouw van Valerius Asiaticus. Suetonius verveelvoudigde mogelijk dit specifieke verhaal om een systematiek in het gedrag van de princeps te creëren om hem zwart te maken. Verhalen van zulke seksuele intermezzo's waren immers vrij gangbare aantijgingen volgens Hurley.²⁸⁸ Echter, Wardle beweert dat Suetonius over meer gegevens beschikte dan Seneca Minor.²⁸⁹ Wardle merkt nog iets anders op: Lollia Saturnina, zo heette de vrouw van Asiaticus, was waarschijnlijk schoonfamilie van Caligula. Hieruit besluit hij dat Suetonius en Seneca ofwel een buitenkans op een groter schandaal hebben gemist, ofwel een valse anekdote toevoegden aan de banketscène.²⁹⁰ Seneca laat zijn afschuw duidelijk blijken, hij vindt onder meer Caligula's (negatieve) evaluatie van de vrouw tegenover haar echtgenoot bijzonder ongepast ("licentiam [...] adulterium suum narret et fastidium").²⁹¹ Dio beschrijft een heftig conflict tussen Seneca en Caligula tijdens een senaatsbijeenkomst, waarbij de keizer zo razend was dat hij Seneca wilde executeren (later trok Caligula deze straf terug in).²⁹² Hierdoor voelde Seneca misschien wrok jegens de princeps en hing hij daarom een negatief beeld van hem op.

Cassius Dio hanteert wel expliciet afkeurend taalgebruik in verband met de aristocratische vrouwen en kinderen die behandeld werden als seks-slaven in het paleis: ze waren het slachtoffer van vergripen en sommigen werden zelfs gedwongen om Caligula's wellust te bevredigen.²⁹³ Dit kan misschien verbonden worden met het literaire topos, waarvan Treggiari melding maakt, waarin tirannen vrouwen en dochters onteerden.²⁹⁴

Heliogabalus maakte zich schuldig aan een aparte vorm van overspel, namelijk echtbreuk met mannen. Daarom spitsen de antieke auteurs zich eerder toe op zijn 'homoseksuele' en verwijfde gedrag dan op het eigenlijke overspel. Heliogabalus wordt dus vanuit een ander oogpunt bekritiseerd dan Caligula. Dit blijkt uit Dio's mededelingen: Heliogabalus deelde de lakens met menige vrouw enkel opdat hij haar acties kon imiteren wanneer hij de ondergeschikte of passieve, typisch vrouwelijke rol aannam in de geslachtsgemeenschap met mannen. Hij ambieerde immers de reputatie van een wulpsse vrouw. Nochtans drukten

²⁸⁷ DUNKLE, 'Rhetorical Tyrant', 18.

²⁸⁸ HURLEY, *Commentary*, 138.

²⁸⁹ WARDLE, *Suetonius*, 277.

²⁹⁰ WARDLE, *Suetonius*, 277.

²⁹¹ SEN. *Const.* 18.2: "Di boni, hoc virum audire, principem scire et usque eo licentiam pervenisse, ut, non dico consulari, non dico amico, sed tantum marito princeps et adulterium suum narret et fastidium!"

²⁹² DIO 59.19.7-8

²⁹³ DIO 59.28.9-10

²⁹⁴ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 309.

betichtingen van verwijfdheid en seksuele handelingen met mannen een negatieve stempel op de keizer; op dit gegeven zal hoofdstuk 5 van dit werkstuk nog verder ingaan. Daarenboven stipt Dio aan dat Heliogabalus geen wettelijke straf onderging, hetgeen impliciet aangeeft dat Dio dit wel nodig vond.²⁹⁵

Anekdoten over ontrouw werden in de literatuur geregeld verbonden aan andere aantijgingen, meldt Hurley tot slot.²⁹⁶

3.4.3. *Reconstructie van de norm*

Onder overspel of *aduterium* verstonden de Romeinen strikt genomen enkel de geslachtsdaad tussen een gehuwde vrouw en een andere man dan haar echtgenoot.²⁹⁷ In de visie op echtbreuk ligt de nadruk vaak op de ontrouwe gemalin, zoals o.a. een epigram van Martialis aantoont, aangezien de handeling gepercipieerd werd als een bedreiging van de traditioneel masculiene Romeinse cultuur. Overspel deed namelijk afbreuk aan het alleenrecht van de man om vrouwen te controleren op seksueel vlak, het was dus beangstigend wanneer een vrouw niet trouw bleef.²⁹⁸ Romeinse auteurs beschouwden echtbreuk door vrouwen daarom als een ernstige vorm van *stuprum* en een teken van zedenverval.²⁹⁹ Nochtans beschuldigen de besproken auteursbronnen de dames niet, en meestal geven ze niet aan of de vrouw, in een overspelige relatie met de keizer, gehuwd was of niet.

Daarentegen, wanneer een man zijn echtgenote bedroog, was dit allerminst een schandaal indien hij zijn seksuele lusten botvierde op slaven, slavinnen, vrijgelatenen, prostituees of sociaal lagere vrouwen.³⁰⁰ Dit kan verklaren waarom de overspel-verhalen met betrekking tot Caligula en Heliogabalus vrij neutraal verteld worden. Volgens Bradley was ontrouw, als gevolg van de gearrangeerde huwelijken, courant in de hogere kringen.³⁰¹ Williams geeft de Priapische nadruk in de Romeinse cultuur als reden voor het verbreken van het monogame ideaal: in navolging van de god Priapus wilden de Romeinen hun seksuele dominantie telkens aantonen.³⁰² Een man die een buitenechtelijke relatie aanging met een getrouwde vrouw overschreed wel de norm, zoals bijvoorbeeld Martialis aangeeft, net als seks met vrijgeboren jongemannen.³⁰³ Hierop worden de twee keizers in de literatuur

²⁹⁵ DIO 80.13.1 en 80.15.3-4

²⁹⁶ HURLEY, *Commentary*, 34.

²⁹⁷ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 263. Cf. WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 310.

²⁹⁸ MART. 2.49; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 113-114.

²⁹⁹ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 113.

³⁰⁰ EYBEN, LAES en VAN HOUTDT, *Amor-Roma*, 110; TREGGIARI, *Roman Marriage*, 299.

³⁰¹ BRADLEY, 'Ideals of Marriage', 90.

³⁰² WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 51.

³⁰³ MART. 2.60; EYBEN, LAES en VAN HOUTDT, *Amor-Roma*, 110.

dan ook zwaarder afgerekend: Caligula door Suetonius en Seneca in de banket-passages, en door Suetonius en Dio omtrent zijn relatie met Caesonia, en Heliogabalus door Dio bij de 'homoseksuele' verhalen (hoewel de status van de betrokken mannen niet vermeld wordt). Mannen die overspel hadden gepleegd met een getrouwde vrouw konden bestraft worden door anale aanranding door de eega van de dame.³⁰⁴ Martialis omschrijft dit als "supplicium puerile", een "jongensachtige straf", wat verwijst naar niet-vrijgeboren jongens die in geslachtsdaden gepenetreerd mochten worden door een mannelijke partner.³⁰⁵ Walters voegt hieraan toe dat de overspelige man op die manier zijn ondoordringbare status verloor, een wezenlijk kenmerk van mannelijkheid.³⁰⁶

Een beschuldiging van overspel vonden Romeinse mannen minder erg dan een aanklacht van verwijfdheid en seksuele passiviteit of zachtheid, want het eerste hield een inbreuk in op basis van overmatig mannelijk gedrag, terwijl verwijfdheid het toonbeeld was van een totaal gebrek aan mannelijkheid.³⁰⁷ Caligula werd bijgevolg minder bekritiseerd door de auteursbronnen dan Heliogabalus.

Eyben, Laes en Van Houdt merken een tegenspraak op in de Romeinse seksualiteitsvisie.³⁰⁸ Mannen hadden op basis van hun rationaliteit leidinggevende posities verworven waardoor ze alle domeinen van de Romeinse samenleving konden controleren. Zelfcontrole en matigheid waren essentiële elementen in de mannelijke identiteit, hoewel hun buitenechtelijke relaties, om hun excessieve seksuele lusten te bevredigen, toch aanvaard werden. Dit druist in tegen het sterke verband tussen controle en zelfcontrole in de Romeinse cultuur, dat daarenboven vooral gold voor de keizers. Zij moesten zelfbeheersing aan de dag kunnen leggen omdat ze door hun absolute machtspositie aan niemand verantwoording hoefden afleggen. Caligula en Heliogabalus slaagden hier duidelijk niet in.

Ter afsluiting maakt Treggiari melding van de gangbare praktijk van geruchten van seksuele wandaden zoals echtbreuk, waaraan mensen met een publieke functie onderhevig waren. Hierbij was het niet van belang of de beschuldigingen op waarheid berustten, maar de antieke auteurs vonden het belangrijker dat hun lezerspubliek de verhalen wel waarachtig achtte.³⁰⁹

³⁰⁴ PARKER, 'Teratogenic Grid', 50-51.

³⁰⁵ MART. 2.60

³⁰⁶ WALTERS, 'Invading', 39-40.

³⁰⁷ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 165.

³⁰⁸ EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 119 en 260.

³⁰⁹ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 307 en 507. Cf. BRADLEY, 'Ideals of Marriage', 79.

4. Prostitutie

In de bronnen komen verschillende facetten van prostitutie aan bod: de auteurs stellen de keizers voor als hoerenlopers, beweren dat ze anderen in de prostitutie dwongen, en dat ze zelf een bordeel oprichtten waarin ze al dan niet hun eigen diensten aanboden. Zowel vrouwelijke als mannelijke prostitutie wordt hierbij aangehaald.

De keizerlijke politieke gunsten ten aanzien van prostituees, bijvoorbeeld graanuitdelingen, zijn niet relevant voor deze masterproef. Ze tonen enkel de sympathie aan die de keizers hadden voor deze beroepsklasse.

4.1. Bronnenmateriaal

Caligula maakte, enkel volgens Suetonius, gebruik van de gunsten van de prostituee Pyralis, een affaire die algemeen bekend was, zo beweert de biograaf.³¹⁰ Ook Heliogabalus bezocht prostituees, zoals Dio en de *Historia Augusta* aangeven.³¹¹ Cassius Dio wijdt ongeveer een paragraaf aan Heliogabalus' houding ten opzichte van prostitutie, waaronder zijn bordeelbezoek, maar de keizer blijkt hier wel vooral zelf als prostituee op te treden. De *Historia Augusta* brengt ter sprake dat een groot aantal vrouwelijke en mannelijke prostituees (*metrices* en *exoleti*) deel uitmaakten van het uitgebreide konvooi dat Heliogabalus begeleidde op zijn reizen. De *Historia Augusta* vermeldt nog een gerucht volgens hetwelke de heerser een enorm bedrag (100.000 sestertiën) spendeerde om een vrouw van lichte zeden te kopen, maar hij raakte haar vreemd genoeg niet aan. De auteur van de *Vita Heliogabali* vertelt nog een gelijkaardige anekdote waarin de keizer incognito op één dag tijd alle prostituees in Rome bezocht, niet om met hen naar bed te gaan, maar enkel om hen een goudstuk toe te stoppen.

Suetonius beweert dat Caligula zijn eigen zussen Agrippina en Julia Livilla als prostituee uitleende aan zijn gunstelingen, met het doel de dames later te kunnen beschuldigen van echtbreuk.³¹² Daarnaast dwong hij tevens vrouwen en kinderen uit de hogere klassen seksuele gunsten te verlenen in zijn bordeel (zie hieronder).³¹³ Heliogabalus wordt dit niet ten laste gelegd.

Zowel Caligula als Heliogabalus zouden enkele kamers in hun paleis hebben ingericht als bordelen. In Caligula's bordeel moesten getrouwde vrouwen en vrijgeboren Romeinse jongeren door de keizer uitgenodigde mannen seksueel plezieren. Dit verhaal is

³¹⁰ SUET. *Cal.* 36.1

³¹¹ DIO 80.13.2-4; SHA *Heliog.* 31.1, 31.4-6 en 32.9

³¹² SUET. *Cal.* 24.3

³¹³ SUET. *Cal.* 41.1; DIO 59.28.9

overgeleverd bij de twee hoofdbronnen Suetonius en Cassius Dio.³¹⁴ Laatstgenoemde geeft tevens zeer gedetailleerde informatie over Heliogabalus' bordeel: de keizer had een kamer op de Palatijn gereserveerd om er zijn buitensporigheden te begaan, waarbij hij naakt in het deurgat van de kamer stond, wat een gewoonte van de *πόρνοι* (hoeren) was, om klanten te lokken.³¹⁵ De *Historia Augusta* is minder uitvoerig, en meldt enkel: "Iupernaria domi amicis, clientibus et servis exhibuit" ("hij opende thuis bordelen voor zijn vrienden, cliënten en slaven").³¹⁶

Over Heliogabalus schrijft alleen Dio daarenboven dat hij zichzelf prostitueerde, hij zou namelijk prostituees uit bordelen verdrijven om hun plaats in te nemen en zou ook in zijn eigen bordeel de prostituee spelen.³¹⁷ Cassius Dio vat dit alles als volgt samen: "πολλὰ μὲν γὰρ καὶ ἄτοπα, [...] καὶ ἔδρασε τῷ σώματι καὶ ἔπαθε" ("hij gebruikte zijn lichaam om vele ongerijmde dingen mee te doen en te ondergaan").³¹⁸

4.2. Tekstanalyse

Aantijgingen van prostitutiebezoek werden in de literatuur geregeld gebruikt om de reputatie van vooraanstaande personen (senatoren, ridders en keizers) te schaden.³¹⁹ Volgens Hurley veronderstelde Suetonius simpelweg dat een seksueel geperverteerde keizer als Caligula gebruik maakte van de diensten van prostituees, waaronder Pyralis.³²⁰ Suetonius vermeldt dit verhaal heel kort in een paragraaf die ingeleid wordt door de zin "hij spaarde noch zijn eigen kuisheid, noch die van anderen".³²¹ Eenzelfde stramien hanteerde ook Dio; uit hun aanvangszinnen blijkt reeds hun mening. Heliogabalus wordt net als de keizers Caligula en Nero door de bronnen benoemd als een prostituant, waarin Mader de invloed ziet van Suetonius en Tacitus op de auteur van de *Historia Augusta*.³²² Mijns inziens dupliceerde laatstgenoemde mogelijk dit subthema uit de andere biografieën. Er kunnen meerdere parallellen getrokken worden tussen de *Vita Heliogabali* en de seksueel getinte verhalen omtrent enkele tiran-keizers (waaronder Caligula) in Suetonius' biografieën. Toch kent Mader de *Historia Augusta* originaliteit toe, aangezien 'Lampridius' aan Heliogabalus

³¹⁴ SUET. *Cal.* 41.1; DIO 59.28.9

³¹⁵ DIO 80.13.3. Cf. ZONAR. 12.14

³¹⁶ SHA *Heliog.* 24.4

³¹⁷ DIO 80.13.2-3. Cf. ZONAR. 12.14

³¹⁸ DIO 80.13.2

³¹⁹ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 42. Cf. EDWARDS, 'Unspeakable Professions', 84.

³²⁰ HURLEY, *Commentary*, 138.

³²¹ SUET. *Cal.* 36.1

³²² MADER, 'History as Carnival', 148. Voor het prostitutiebezoek van Nero zie: TAC. *Ann.* 13.25.1 en SUET. *Nero* 26.1

een hogere graad van tiranniek gedrag toekent.³²³ Het onderliggende doel van Maders artikel is het slechte imago van de *Vita Heliogabali* wat te zuiveren. In het kader van dit oogmerk poneert Mader de stelling dat verschillende seksuele afwijkingen van de derde-eeuwse keizer in feite terug te voeren zijn op cultushandelingen in de verering van Elagabal, zoals orgiastische rites of sacrale prostitutie, die door de antieke auteurs uitvergroot en uit hun oorspronkelijke context gehaald werden.³²⁴ Zo'n theorie wordt vaker geopperd in verband met de vrouwelijke kledij van Heliogabalus, hoewel Mader dit vreemd genoeg niet als voorbeeld aanhaalt. Maders voorstel is misschien waarachtig, aangezien oosterse culten inderdaad geassocieerd werden met orgiastische handelingen,³²⁵ maar ik betwijfel of alles hieraan kan worden toegeschreven.

Het verhaal van het keizerlijke bordeel van Caligula wordt door Suetonius en Dio opvallend gelijkaardige wijze geformuleerd. Dio is evenwel meer vermanend jegens de princeps, zoals op te merken is aan het gebruik van de woorden *ὑβρίζω* (onteren), *ἀέκων* (gedwongen), enzovoort. Wardle duidt de bordelen in het keizerlijk paleis als een mogelijk onderdeel van het literair thema van de stereotiepe tiran, aangezien het onderwerp ook voorkomt in de biografieën van Heliogabalus, Nero en Claudius' echtgenote Messalina.³²⁶ Dit lijkt mij een aannemelijke verklaring. Hurley daarentegen vermoedt dat de bordeelgeruchten voortkwamen uit Caligula's algemene wellust, zijn excentrieke levensstijl en zijn belastingheffing op prostituees.³²⁷ De dwang tot prostitutie van aristocratische vrouwen en kinderen doet denken aan Tacitus' verhaal over keizer Tiberius die misbruik maakte van vrijgeboren kinderen. Over deze anekdote zegt classicus Dunkle: "rumors such as these would be an integral part of the tradition of Tiberius the tyrant".³²⁸ Naar analogie met Tacitus' Tiberius is hetzelfde van toepassing op Dio's Caligula.

Heliogabalus overtrof zijn eerste-eeuwse voorganger als bordeelhouder, omdat hij zichzelf als prostituee aanbood in het paleis.³²⁹ De reden waarom antieke auteurs, in dit geval Dio, zulk verhaal neerschreven, was het verlagen van prominente lieden tot gedegenereerde mensen. Zo kon Dio de keizer afschilderen als een schepper van chaos, in plaats van als de oppermachtige ordehandhaver.³³⁰ Cassius Dio schildert Heliogabalus af als een immorele keizer, onder andere door te verwijzen naar diens perversiteit en wulpsheid.

³²³ MADER, 'History as Carnival', 141.

³²⁴ MADER, 'History as Carnival', 137, 151 en 166.

³²⁵ MAGIE, *The Scriptorum*, II, 119.

³²⁶ WARDLE, *Suetonius*, 295.

³²⁷ HURLEY, *Commentary*, 155.

³²⁸ DUNKLE, 'Rhetorical Tyrant', 18; TAC. *Ann.* 6.1: "pubem ingenuam stupris pollueret".

³²⁹ ICKS, *Crimes*, 101. Cf. MADER, 'History as Carnival', 141.

³³⁰ EDWARDS, 'Unspeakable Professions', 85 en 90.

De auteur schreef hem dit toe in de volledige dertiende paragraaf van de biografie (hij deed vreemde dingen met zijn lichaam, bordeelbezoek, zelfprostitutie, keizerlijk bordeel, enz.).³³¹ Tevens toont het omvangrijke en vulgaire reisgezelschap van Heliogabalus, zoals beschreven staat in de *Vita Heliogabali*, door middel van het *libido*-topos de wellust en overmaat van de tirannieke heerser. Ook in de *Historia Augusta* maakt het bordeelbezoek van Heliogabalus onderdeel uit van zijn karakterbeschrijving. ‘Lampridius’ gebruikt bij dit verhaal wel het onpersoonlijke werkwoord *fertur* (er wordt bericht, men zegt); door schijnbaar te twijfelen aan de accuraatheid van het gerucht, claimt de auteur meer geloofwaardigheid (hij zou roddels niet zomaar voor waar aannemen). Evenwel, ‘Lampridius’ dramatiseert de zaken door het gebruik van superlatieven en symbolische overdrijving: de keizer bezocht àlle (“omnes”) prostituees van de héle stad (“omnium urbis locorum”) op één dag tijd (“una die”). De auteur werkte toe naar een climax waarbij de laatste keizer van de Antonijnse dynastie wordt voorgesteld als een “larger-than-life *tyrannus*” zoals Mader het omschrijft.³³²

4.3. Reconstructie van de norm

Tegenover prostitutie namen de Romeinen een ambigue houding aan: enerzijds hadden ze er een afkeer van, maar anderzijds waren ze er door geïntrigeerd en werd prostitutiebezoek aanvaard. “Actors, gladiators and prostitutes in ancient Rome were symbols of the shameful”, zo begint Edwards haar artikel over deze als *infames* gestigmatiseerde beroepen.³³³ Ze moesten zich houden aan enkele wettelijke restricties, zoals een verbod op het uitoefenen van een politiek ambt, en het was niet toegestaan om met een prostituee te huwen.³³⁴ Onder de noemer prostituee vielen zowel vrouwen als mannen die de eigen seksuele gunsten te koop aanboden.³³⁵ Hierin schuilt tevens de oorzaak van de afkeer die de Romeinse samenleving van hen had: ze behagen hun klanten door hun lichaam te verkopen, het tegengestelde van *gravitas*, de Romeinse deugd van waardigheid en ernst.³³⁶ Bovendien werden ze stevast geassocieerd met corruptie, onbetrouwbaarheid en dergelijke, en vormde de gehele aangelegenheid volgens de bevolking een bedreiging voor de staat.³³⁷ Daarentegen werden buitenechtelijke relaties met een vrouw van lichte zeden sociaal aanvaard, net als occasioneel bordeelbezoek, en werden

³³¹ DIO 80.13.1-4; ICKS, ‘Heliogabalus’, 30-31.

³³² MADER, ‘History as Carnival’, 147-148, 151 en 166-167; SHA *Heliog.* 32.9

³³³ EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 66.

³³⁴ EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 66; CANTARELLA, *Selon la nature*, 8; RAWSON, ‘Concubinage’, 282; EYBEN, LAES en VAN HOUTDT, *Amor-Roma*, 181. Cf. RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 560.

³³⁵ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 38.

³³⁶ EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 67 en 76.

³³⁷ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 41; EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 76, 81 en 84.

geen initiatieven ondernomen om de sector in te perken. Prostitutie was dan ook een legale business.³³⁸ Vooral de bordeelhuizen vonden de Romeinen smerig (zonder morele connotatie), niet de dames die erin werkten.³³⁹

Romeinse mannen mochten van de diensten van prostituees genieten, maar met mate. Buitensporige omgang met hen werd gekoppeld aan een gebrek aan zelfcontrole, een belangrijke notie in het elitaire concept van mannelijkheid. Daaraan verbonden vonden de Romeinen iemand met te weinig zelfbeheersing niet geschikt voor leidinggevende functies.³⁴⁰ De antieke biografen maakten deze associatie bijgevolg in verband met Caligula en Heliogabalus, waardoor zij niet strookten met het heersende ideaalbeeld van een keizer. Daarenboven werd overmatig bordeelbezoek in één adem genoemd met andere verwerpelijke gewoontes zoals vraatzucht en financiële onbekwaamheid, en werden mannen die zich in het gezelschap van prostituees bevonden (zoals Heliogabalus met zijn reiskonvooi) beschuldigd van decadentie.³⁴¹

Net als prostituees kregen ook hun pooiers en eigenaars van bordelen de stempel *infames* opgeplakt.³⁴² Dit gold bijgevolg ook voor Caligula en Heliogabalus omwille van hun paleisbordelen en des te meer nog voor de derde-eeuwse keizer omdat hij enkele prostituees had opgekocht. In de ogen van Seneca Minor hadden *lenones* (bordeelhouders) zelfs nog minder aanzien dan de vrouwen van lichte zeden.³⁴³ In dat geval zijn de aantijgingen ten aanzien van de twee keizers in de bronnen nog gewichtiger.

Iedereen die werkzaam was in de prostitutiebranche had per definitie een zeer lage sociale status en toch kwam de Romeinse elite in de verleiding om in de business te stappen. Bovendien dwongen enkele keizers aristocratische vrouwen zich te prostitueren, althans zo beweren de bronnen, om hun absolute autoriteit over de sociale orde te benadrukken. Caligula is hier een schoolvoorbeeld van, en volgens Edwards had de princeps hiermee de vernedering van de leden van de hogere klassen tot doel.³⁴⁴ Want, geeft Williams aan, “that freeborn Romans themselves might engage in the world’s oldest profession [d.i. prostitutie], willingly or not, always loomed as an especially shocking possibility.”³⁴⁵

³³⁸ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 533.

³³⁹ TREGGIARI, *Roman Marriage*, 299 en 301; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 38-39 en 46.

³⁴⁰ EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 67-68 en 84. Cf. WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 39 en 43.

³⁴¹ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 41.

³⁴² EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 67 en 82.

³⁴³ SEN. *Ep.* 87.15

³⁴⁴ EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 69, 86 en 89.

³⁴⁵ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 40.

In de Romeinse wereld boden zowel vrouwelijke als mannelijke prostituees hun diensten aan mannelijke klanten aan.³⁴⁶ Zo liet Heliogabalus zich door prostituees van beide geslachten vergezellen tijdens zijn reizen. Juvenalis wijdt in zijn negende satire veel aandacht aan dergelijke contacten, met name betreffende een zekere Naevolus die tegen betaling zijn patroon anaal bevredigt. In de dialoog biecht Naevolus zijn seksuele diensten op aan Juvenalis, waarna de satirist ironisch medelijden toont en beweert dat de geheimen van rijke mannen altijd ontdekt worden.³⁴⁷ Op die manier hekelt hij zowel gigolo Naevolus als de prostituant-patroon. Dit verhaal weerspiegelt wellicht Juvenalis' mening ten opzichte van zulke relaties in het algemeen. Bovendien speelden de mannelijke klanten van gigolo's volgens Juvenalis steeds vaker de passieve partner in de geslachtsdaad. Deze rol werd geassocieerd met vrouwelijkheid en was verwerpelijk voor een man, waardoor de prostituant zijn status van 'echte man' verloor.³⁴⁸ Heliogabalus' bronnen geven niet aan welke rol de keizer opnam in de geslachtsdaad met mannelijke prostituees, maar naar analogie met andere verwijten van passiviteit (zie hoofdstuk 5) is het mogelijk dat hij de ondergeschikte partner was.

Heliogabalus zelf trad ook op als mannelijke prostituee zoals Cassius Dio in zijn biografie vermeldt. Een vrijgeboren Romein die zich vrijwillig prostitueerde werd door de samenleving en door antieke auteurs als schokkend ervaren, zeker wanneer dit gehuwde vrouwen of jonge mannen betrof (Heliogabalus was zelf nog een puber).³⁴⁹ Krenkel wijst er tot slot op dat beschuldigingen van prostitutie regelmatig geuit werden tegenover een politieke tegenstander om hem in diskrediet te brengen.³⁵⁰ Dit kan bijgevolg een beweegreden van Dio geweest zijn.

³⁴⁶ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 39.

³⁴⁷ *Juv. Sat.* 9.27-46, 9.90-91 en 9.102-123; BRAUND, *Juvenal*, 348-349.

³⁴⁸ CANTARELLA, *Selon la nature*, 224.

³⁴⁹ KRENKEL, 'Männliche Prostitution', 50-51; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 40 en 106.

³⁵⁰ KRENKEL, 'Männliche Prostitution', 51.

5. 'Homoseksuele' betrekkingen en verwijfdheid

'Homoseksualiteit' en verwijfdheid waren twee veelbesproken onderwerpen in de bronnen over Caligula en Heliogabalus. Het thema rond 'homoseksualiteit' is onderverdeeld in drie subcategorieën. Eerst zullen de 'homoseksuele' betrekkingen aan bod komen die de keizers onderhielden met andere mannen. In het tweede onderdeel wordt specifiek gefocust op één 'homoseksuele' relatie van Heliogabalus, namelijk diens huwelijk met een man. Tot slot worden de verwijfde, 'vrouwelijke' gedragingen van de twee heersers behandeld. De notie 'verwijfdheid' was namelijk sterk verbonden aan aantijgingen van 'homoseksualiteit'.

Bij dit hoofdstuk dient allereerst opgemerkt te worden dat de term 'homoseksualiteit' (en 'heteroseksualiteit') eigenlijk een anachronisme is. De Romeinen kenden dit moderne woord noch het concept erachter. In de oudheid werd immers niet gecategoriseerd op basis van het biologisch geslacht van de seksuele partner, maar op basis van de genderrol die iemand op zich nam tijdens de geslachtsgemeenschap. Hierbij werd het onderscheid gemaakt tussen actief en passief, oftewel de penetrerende rol voor mannen en de ontvangende rol voor vrouwen.³⁵¹ Echter, een man kon ook passief zijn, maar dit was een afwijking ten opzichte van de norm. "The passive homosexual was not rejected for his homosexuality but for his passivity."³⁵² Tevens komt de term *vir* ('echte man') niet overeen met het huidige concept 'heteroseksueel' aangezien Romeinse mannen het bed mochten delen met zowel vrouwen als mannen.³⁵³ Er bestaan dan ook geen Latijnse woorden voor 'heteroseksueel' of 'homoseksueel'.³⁵⁴ Deze hedendaagse opdeling kan dus niet worden toegepast op de Romeinse samenleving. Daarom plaats ik deze terminologie steeds tussen aanhalingstekens.

5.1. 'Homoseksualiteit'

5.1.1. *Bronnenmateriaal*

Over Caligula worden door Suetonius en Dio twee 'homoseksuele' aspecten vermeld, namelijk zijn 'homorelaties' en zijn publiekelijk kussen met mannen. Volgens Suetonius werd er gezegd dat Caligula affaires (aangeduid met de term *stuprum*) had met Lepidus, de acteur Mnester, enkele (niet nader genoemde) gijzelaars en een zekere Valerius Catullus.³⁵⁵ Deze laatste ging er prat op dat hij de princeps gepenetreerd had. Dit wil dus zeggen dat Caligula de passieve rol in de geslachtsdaad op zich had genomen. Dio focust op de relatie tussen de

³⁵¹ CANTARELLA, *Selon la nature*, 220; PARKER, 'Teragonetic Grid', 55.

³⁵² VEYNE, 'Homosexuality', 30.

³⁵³ PARKER, 'Teratogenic Grid', 55. Cf. WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 6-7; RICHLIN, 'Not before Homosexuality', 525 en 530.

³⁵⁴ RICHLIN, 'Not before Homosexuality', 529.

³⁵⁵ SUET. *Cal.* 36.1

keizer en Lepidus, de echtgenoot van Caligula's zus Drusilla. De twee vermeldingen zijn zeer gelijkaardig: Lepidus wordt telkens benoemd als de lieveling en minnaar van de keizer (“παιδικά [...] καὶ ἔραστής” en “τὸν ἔραστήν τὸν ἐρώμενον”).³⁵⁶ In de biografie van Caligula's opvolger Claudius, maakt Dio (pas) terloops melding van Caligula's relatie met pantomimespeler Mnester.³⁵⁷

Caligula toonde ook in het openbaar zijn affectie voor mannen, zo geven zijn twee hoofdbronnen aan.³⁵⁸ Volgens Suetonius kuste hij geregeld met Mnester (dezelfde persoon als in de eerste ‘homoseksuele’ passage van Suetonius), zelfs in het theater. Dio beweert bovendien dat Caligula elke dag openlijk acteurs zoende.

In de bronnen over Heliogabalus wordt veel aandacht besteed aan de ‘homoseksuele’ bezigheden van de keizer. Dio en de *Historia Augusta* beweren zelfs dat deze seksuele afwijking een aanleiding vormde voor het einde van Heliogabalus' regering en leven.³⁵⁹ Zoals reeds vermeld, deelde de heerser het bed met vele vrouwen opdat hij hun gedragingen kon nabootsen in zijn geslachtsdaad met mannen. Hierbij had Heliogabalus één favoriete man, zo zegt Dio.³⁶⁰ Waarschijnlijk gaat het om Hierocles, met wie de keizer volgens Dio ook zou trouwen. Dit huwelijk wordt verder toegelicht in het volgende subhoofdstuk. De *Historia Augusta* vertelt dat Heliogabalus al in de winter van 218-219 n.Chr., hij was toen nog maar enkele maanden keizer, in Nicomedia vuile activiteiten ondernam met mannen. Nog volgens de *Vita Heliogabali* liet de keizer in Rome knappe acteurs, wagenmenners en gladiatoren naar zijn paleis brengen.³⁶¹

Daarnaast vermeldt Cassius Dio dat de keizer verkenneren had aangesteld om nieuwe potentiële mannelijke partners op te sporen.³⁶² Ook Aurelius Victor haalt ditzelfde verhaal kort aan, en de *Historia Augusta* geeft de meest gedetailleerde informatie.³⁶³ Volgens ‘Lampridius’ waren er voortdurend agenten op pad in Rome om viriele en groot geschapen mannen uit te zoeken opdat de keizer van hen zou kunnen genieten. Speciaal voor dit doeleinde werden er tevens publieke thermen geopend. Bovendien gaf Heliogabalus belangrijke publieke functies aan mannen enkel op basis van hun enorm grote edele delen, zo stelt de *Historia Augusta* verder.³⁶⁴ Herodianus maakt hier eveneens melding van. Hij

³⁵⁶ Dio 59.11.1 en 59.22.6

³⁵⁷ Dio 60.22.3-4

³⁵⁸ SUET. *Cal.* 55.1; Dio 59.27.1

³⁵⁹ Dio 80.16.1 en 80.17.1; SHA *Heliog.* 5.1 en 18.1

³⁶⁰ Dio 80.13.1 en 80.14.1

³⁶¹ SHA *Heliog.* 5.1 en 6.4

³⁶² Dio 80.13.3-4

³⁶³ AUR. VICT. *Caes.* 23.2; SHA *Heliog.* 5.3 en 8.6-7

³⁶⁴ SHA *Heliog.* 12.2

vermoedt dat de heerser zijn slaven en vrijgelatenen promoveerde tot provinciegouverneur omdat ze uitmuntten in onterende aangelegenheden.³⁶⁵ Cassius Dio tot slot meldt tevens deze handelwijze, waardoor sommige minnaars van Heliogabalus uitgroeiden tot machtige personen.³⁶⁶

5.1.2. Tekstanalyse

Caligula en Heliogabalus hadden beiden seksuele relaties met meerdere mannen, die door de bronnen soms met naam worden genoemd, anderen blijven anoniem. Publieke personen waren vaak onderhevig aan geruchten over seksuele passiviteit, zowel in de samenleving als in de literatuur, zo ook Caligula en Heliogabalus.³⁶⁷ Richlin, gespecialiseerd in Romeinse gender, meent echter dat mannen zelden beticht werden van passieve seks met een volwassen man, en dat die schaarse verhalen zeer negatief en vaak vaag zijn.³⁶⁸ Toch omschrijven de bronnen Caligula en Heliogabalus als ‘homoseksuele’ passievelingen en zijn sommige anekdotes erg gedetailleerd. Merk wel op: “These are all accusations, not confessions”.³⁶⁹

Eén van Caligula’s vermeende partners was Lepidus, de echtgenoot van Drusilla en aanvankelijk de gedoodverfde opvolger van Caligula. Volgens Hurley waren geruchten van een relatie tussen beide heren ontstaan naar aanleiding van hun politieke samenwerking en de opvolgingskwestie. Hurley vindt het daarnaast logisch dat Valerius Catullus, een andere minnaar van de keizer, beweerde dat hij de actieve rol op zich nam omdat dit de enige aanvaarde rol voor een man was en hij zelf niet in een slecht daglicht wilde komen.³⁷⁰ Dit lijken mij allebei aannemelijke veronderstellingen. Uit Suetonius’ woordgebruik “commercio mutui stupri” blijkt dat Caligula in zijn betrekkingen met Lepidus, Mnester en de gijzelaars afwisselend de actieve en de passieve partner was. Skinner stelt dat zulke rolwisseling door de Romeinen beschouwd werd als een dieptepunt van corruptie, wat zou betekenen dat Suetonius deze zware stempel op Caligula drukt.³⁷¹ Daarnaast duidt de term *stuprum* (Cf. *supra*: hoofdstuk 3.3.2) op een misdrijf ten aanzien van iemands integriteit, waarvan Suetonius Caligula dus beschuldigt. De biograaf geeft evenwel door middel van het werkwoord *fertur* (er wordt bericht) aan dat de aanklachten van ‘homoseksuele’ relaties het

³⁶⁵ HERODIAN. 5.7.7

³⁶⁶ DIO 80.4.1-4 en 80.15.3

³⁶⁷ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 179.

³⁶⁸ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 539.

³⁶⁹ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 539.

³⁷⁰ HURLEY, *Commentary*, 96 en 137.

³⁷¹ SKINNER, ‘Introduction’, 3-4.

voorwerp van contemporaine geruchten waren. Hiermee wilde Suetonius misschien zijn kritische houding jegens zijn bronnen aantonen, waarbij hij twijfelde aan de waarachtigheid van deze geruchten om geloofwaardiger over te komen.³⁷² Wardle ziet in het gebruik van *fertur* echter de toekenning van zowel de actieve als passieve rol aan Caligula in de geslachtsgemeenschap met mannen.³⁷³ Waarop deze aanname gebaseerd is, is mij onduidelijk, en ik betwijfel eveneens of zo'n alternatieve vertaling van *fertur* past in Suetonius' zin. De aantijgingen van affaires met mannen zijn bij Suetonius daarenboven ondergebracht in de reeds meermaals vernoemde paragraaf 36. Dit negatieve hoofdstuk vol keizerlijke seksuele losbandigheid wordt volgens Hurley gekenmerkt door de idee 'onnatuurlijkheid'.³⁷⁴ Richlin en Williams zien in de inleidende zin van de paragraaf ("pudicitiae neque suae neque alienae pepercit") zelfs een impliciete verwijzing naar respectievelijk de passieve en de actieve rol die Caligula speelde.³⁷⁵ Deze hypothese is mijns inziens niet geheel onmogelijk. Wardle heeft verder bemerkt, naar analogie met andere keizersbiografieën van Suetonius, dat het woord *pudicitia* (zoals in die inleidende zin) meestal 'homoseksuele' verhalen introduceert.³⁷⁶ Dio geeft niet aan welke genderrol de keizer op zich nam tijdens zijn avontuurtjes met mannen. Daarnaast zijn bij hem geen expliciete veroordelingen ten aanzien van Caligula's seksuele gedrag te vinden.

Heliogabalus sliep volgens Dio veelvuldig met vrouwen om hun acties te imiteren wanneer hij geslachtsgemeenschap had met mannen.³⁷⁷ Hierin beschuldigt Dio Heliogabalus er *de facto* van de verwerpelijke vrouwelijke, passieve rol op zich te nemen. De *Historia Augusta* besteedt vanaf het begin van de biografie veel aandacht aan de 'homoseksuele' affaires van de derde-eeuwse keizer, zo veel zelfs dat Pflaum het als volgt omschrijft: "L'auteur [van de *Historia Augusta*] est hanté par l'énormité du comportement érotique d'Élagabale".³⁷⁸ De *Vita Heliogabali* rijgt de 'homoseksuele' en verwijfde verhalen aan elkaar, die door 'Lampridius' worden weergegeven als werkelijk gebeurde situaties. Balsdon denkt dat sommige van deze anekdotes inderdaad beantwoordden aan de realiteit, maar andere ontsproten zijn uit de fantasie van de auteur.³⁷⁹ Door de vele vermeldingen doet de biografie uitschijnen dat de keizer zich voornamelijk bezighield met 'homoseksuele' avontuurtjes in plaats van met het besturen van het rijk. Deze biografie schetst dan ook een uitermate

³⁷² SUET. *Cal.* 36.1. Cf. MADER, 'History as Carnival', 166.

³⁷³ WARDLE, *Suetonius*, 276.

³⁷⁴ HURLEY, *Commentary*, 139.

³⁷⁵ RICHLIN, 'Not before Homosexuality', 539; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 208.

³⁷⁶ WARDLE, *Suetonius*, 275. Zie o.a. SUET. *Jul.* 2.1 en 49.1; SUET. *Aug.* 68; SUET. *Nero* 29.

³⁷⁷ DIO 80.13.1

³⁷⁸ PFLAUM, 'Les amours', 158.

³⁷⁹ BALSDON, *Roman Women*, 161.

verwijfd en vijandig beeld van de heerser, zelfs naar de maatstaven van de tendentieuze *Historia Augusta*-reeks.³⁸⁰ De woordkeuze van ‘Lampridius’ in verband met Heliogabalus’ ‘homoseksualiteit’ is dan ook expliciet en ondubbelzinnig negatief, bijvoorbeeld “omnia sordide ageret” (“hij deed allerlei vuile dingen”) en de retorische vraag “Quis enim ferre posset principem per cuncta cava corporis libidinem recipientem, cum ne beluam quidem talem quisquam ferat?” (“Want wie kan een princeps verdragen die door alle holtes van zijn lichaam plezier bereikt, terwijl zelfs niemand zulk beest kan verdragen?”).³⁸¹ De *Historia Augusta* wijst (net als Dio) op de passiviteit van Heliogabalus en degradeert hem zelfs tot (onder) de status van beesten, wat duidelijk de afkeuring van ‘Lampridius’ aantoont.³⁸² Volgens Mader waren ‘homoseksuele’ handelingen een onderdeel van de cultus van Elagabal, dat door de antieke auteurs werd verdraaid tot een schandaal.³⁸³

Dio’s veroordeling van Heliogabalus’ relaties met mannen blijkt uit zijn woordgebruik in de passage over de zoekactie naar nieuwe partners. Deze laatsten moesten zich “samen [met de keizer] onbetamelijk gedragen” (“συνασχημονοῦντάς”) door “ontucht” (“ἀκαθαρσία”).³⁸⁴ De *Historia Augusta* gebruikt geen veroordelende woordenschat omtrent de opsporing van groot geschapen mannen, maar wel overdrijvingen die het perverse karakter van Heliogabalus evenzeer aantonen. Enkele voorbeelden hiervan zijn: “hij deed niets anders” dan speurders uitsturen (“nihil ageret aliud”) voor mannen met een “bijzonder groot lid” (“bene vasatos”), hij liet “de héle stad” (“ex tota penitus urbe”) doorzoeken op mannen met een “bijzonder groot lid” (“bene vasatorum”) die “zeer viriel” waren (“viriliores”).³⁸⁵ ‘Lampridius’ legt de nadruk dus onder meer op de grote geslachtsorganen van de seksuele partners van Heliogabalus. Volgens Williams verzon ‘Lampridius’ mogelijk deze voorliefde van Heliogabalus om het verhaal te kunnen opblazen tot een schandaal. Williams merkt hierbij op dat de begeerte naar mannen met grote edele delen vaker voorkwam (omwille van het voorbeeld van de god Priapus) bij zowel vrouwen als mannelijke passievelingen en dat mannen er bewondering voor hadden (zonder seksuele connotatie). De *Historia Augusta* bekrachtigt door de vermelding van de anekdotes het fallocentrische denkbeeld van de Romeinen.³⁸⁶ Kiefer daarentegen zoekt de verklaring voor Heliogabalus’ voorkeur voor groot geschapen mannen in de cultus van Elagabal, waarin de fallus en genderafwijkingen (zoals vrouwenkledij en rituele castratie) centraal zouden staan.³⁸⁷

³⁸⁰ ZINSLI, ‘Gute Kaiser’, 117-118. Cf. PFLAUM, ‘Les amours’, 157-158.

³⁸¹ SHA *Heliog.* 5.1-2

³⁸² PFLAUM, ‘Les amours’, 157; ZINSLI, ‘Gute Kaiser’, 117.

³⁸³ MADER, ‘History as Carnival’, 137 en 151.

³⁸⁴ DIO 80.13.4

³⁸⁵ SHA *Heliog.* 5.3 en 8.6-7

³⁸⁶ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 86-87 en 90-91. Zie ook SHA *Heliog.* 12.2

³⁸⁷ KIEFER, *Sexual Life*, 347.

Suetonius en Cassius Dio zijn beiden niet volledig neutraal in de mededeling van Caligula's openlijke kussen met mannen, maar gebruiken evenwel geen zware termen.³⁸⁸ Suetonius beweert dat Caligula Mnester zelfs durfde zoenen tijdens het theater, nadat de biograaf in de voorgaande zin Caligula's gekheid (*insania*) had aangekondigd. Dio generaliseert Suetonius' anekdote (Caligula kuste volgens Dio meerdere acteurs, in plaats van alleen Mnester) en overdrijft wellicht ("dagelijks": "καθ' ἡμέραν"), waardoor hij de princeps in een slecht daglicht stelt.

Volgens de drie hoofdbronnen verdeelde Heliogabalus politieke functies op basis van nepotisme. Een aantal van deze gunstelingen zouden minnaars van de keizer geweest zijn. Deze aantijgingen kunnen opnieuw het gevolg zijn van de samenwerking tussen Heliogabalus en de overige bestuurders van het rijk, zoals Hurley vermoedde in het geval van Lepidus.³⁸⁹ De verhalen van de drie antieke auteurs verschillen inhoudelijk en zijn dus mogelijk onafhankelijk van elkaar geschreven. Dio velt eerst geen uitdrukkelijk oordeel over de machtige positie die Heliogabalus' geliefden verkregen, maar elders uit hij er wel zijn mening over, wanneer hij kritiek geeft op de benoeming van sociaal marginalen en Heliogabalus' minnaar Castinus.³⁹⁰ Dio wil hiermee de onbekwaamheid van Heliogabalus als heerser aantonen. Immers, de keizer nam verderfelijke mannen in dienst in plaats van bekwame politici. Dit kadert in de retoriek van 'goede en slechte heersers', maar is volgens Scheithauer toch waarachtig en wijst tevens op een morele afkeur van de auteur jegens Heliogabalus.³⁹¹ Ook Herodianus schrijft afkeurend over Heliogabalus' favoritisme onder andere ten opzichte van zijn slaven en vrijgelatenen. Zij waren namelijk "beroemd voor hun onterende daden" ("αἰσχρῶ εὐδοκμήσας").³⁹² Whittaker en Roques geloven deze bewering echter niet.³⁹³ Net als Dio en Herodianus laat de *Vita Heliogabali* zich negatief uit over de seksueel gemotiveerde benoemingspolitiek van de keizer, zoals blijkt uit de tendentieuze en overdreven woordenschat "pudibilium" ("waarvoor men zich moet schamen") en "enormitate membrorum" ("enorme geslachtsdelen").³⁹⁴ Mader bemerkt dat tirannen zich, in het stereotiepe beeld, lieten omringen door sociaal laaggeplaatste gunstelingen en vleiers, waardoor de anekdotes gezien moeten worden in het licht van het tirantopos.³⁹⁵

³⁸⁸ SUET. *Cal.* 55.1; DIO 59.27.1

³⁸⁹ HURLEY, *Commentary*, 96 en 137.

³⁹⁰ DIO 80.4.1-3 en 80.15.3; DE BLOIS, 'Emperor and Empire', 3410.

³⁹¹ SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 353. Cf. ICKS, *Crimes*, 95-96.

³⁹² HERODIAN. 5.7.7

³⁹³ WHITTAKER, *Herodian*, II, 65; ROQUES, *Hérodien*, 266.

³⁹⁴ SHA *Heliog.* 12.2

³⁹⁵ MADER, 'History as Carnival', 145.

Dio en de *Historia Augusta* geven Heliogabalus' seksuele afwijkingen aan als een motief voor zijn ondergang en *damnatio memoriae*.³⁹⁶ Dit toont mogelijk niet alleen de aversie aan (tegenover de keizer) van zijn politieke tegenstanders, maar ook van de auteurs zelf. Mader wijst er wel op dat 'Lampridius' de 'homoseksualiteit' als hoofdoorzaak naar voor schuift, terwijl bij Dio en Herodianus de nadruk eerder ligt op Heliogabalus' radicale religieuze hervormingen.³⁹⁷

5.1.3. Reconstructie van de norm

In de Romeinse seksualiteitsvisie gold een belangrijke richtlijn: mannen moesten steeds de actieve, penetrerende rol op zich nemen in de geslachtsgemeenschap met anderen. Veyne beschrijft dit als volgt: "Être actif, c'est être un mâle, quel que soit le sexe du partenaire passif."³⁹⁸ Het was evenwel verboden om geslachtsgemeenschap te hebben met een andere vrijgeboren (jonge)man of een vrijgeboren vrouw die niet de eigen echtgenote was.³⁹⁹ Cantarella omschrijft mannen die geslachtsgemeenschap hebben met mensen van beide geslachten als 'biseksueel'.⁴⁰⁰ Dit is echter een even groot anachronisme als het gebruik van de moderne termen 'homo-' en 'heteroseksualiteit'. Want: "Rome [...] totally ignores our distinction. And to call the Romans or Greeks "bisexual" just repeats the error. It's not that they fall on this side of the line, or that side, or in the middle. The point is that *the line doesn't exist*."⁴⁰¹

Volgens Parker kon een man niet afwisselend de passieve en actieve rol spelen en ook Walters vermeldt dat deze combinatie in de Romeinse mentaliteit als onmogelijk geacht werd.⁴⁰² De bewering van de Duitse oudhistoricus Michael Sommer dat Heliogabalus' promiscuïteit met betrekking tot vrouwen niet verenigbaar was met zijn 'homoseksuele'- en genderafwijkingen, ondanks beide soorten vermeldingen in de *Historia Augusta*, kadert tevens hierin.⁴⁰³ De andere antieke auteurs beschrijven eveneens deze dubbele seksuele rol bij Caligula en Heliogabalus (dus kan dit niet louter een onjuistheid in de *Vita Heliogabali* zijn). De twee keizers blijken derhalve toch de combinatie gedaan te hebben, tenzij de bronnen hen valselijk beschuldigd hebben van passiviteit.

³⁹⁶ Dio 80.16.1 en 80.17.1; SHA *Heliog.* 5.1 en 18.1; PFLAUM, 'Les amours', 166.

³⁹⁷ MADER, 'History as Carnival', 137.

³⁹⁸ VEYNE, 'La famille', 50. Cf. WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 6, 18 en 163; RICHLIN, 'Not before Homosexuality', 538; PARKER, 'Teratogenic Grid', 48.

³⁹⁹ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 19. Cf. CANTARELLA, *Selon la nature*, 9.

⁴⁰⁰ CANTARELLA, *Selon la nature*, 5.

⁴⁰¹ PARKER, 'Teratogenic Grid', 55.

⁴⁰² PARKER, 'Teratogenic Grid', 54 en 57; WALTERS, 'Invading', 31.

⁴⁰³ SOMMER, 'Elagabal', 101.

Het verlangen van sommige mannen om gepenetreerd te worden, was moreel onaanvaardbaar en deviant.⁴⁰⁴ “What defines the *vir* is penetration”,⁴⁰⁵ en dus werd de passieve partner als vrouwelijk en als tegenhanger van een *vir* beschouwd. Ook het machtsverschil tussen domineren en gedomineerd worden, werd hieraan verbonden.⁴⁰⁶ Over de vraag of passiviteit wettelijk strafbaar was of niet (op basis van de *Lex Scantinia*), bestaat veel discussie in het moderne onderzoek, maar aangezien dit zich in het domein van de rechtsleer bevindt, wordt het niet in deze masterproef behandeld. Passieve mannen werden wellicht niet uitgesloten uit de maatschappij op sociaal vlak.⁴⁰⁷ Tot de groep van seksueel ondergeschikte mannen behoorden Caligula en Heliogabalus, althans zo beweren de antieke auteurs. Want om de stempel ‘passieveling’ te krijgen, was het voldoende dat een dergelijk gerucht de ronde deed, los van het al dan niet beantwoorden aan de realiteit. Een passieve man deed er goed aan de schijn van actieve partner op te houden, want zolang er niet geroddeld werd over eventuele passiviteit, werd hij nog steeds beschouwd als een ‘echte man’.⁴⁰⁸ Maar helaas voor de twee keizers werd er steevast geroddeld over (de seksualiteit van) machtige mannen, of zoals Juvenalis het verwoordt: “secretum divitis ullum esse putas?” (“Meen je dat een rijk man enig geheim had?”).⁴⁰⁹ Zulke mannen werden makkelijk het slachtoffer van aantijgingen van passieve seksuele handelingen en de daaropvolgende imagoschade.⁴¹⁰

Cantarella beweert echter dat er vanaf het einde van de eerste eeuw v.Chr. een tendens ontstond van mannelijke passiviteit in de Romeinse samenleving.⁴¹¹ In navolging van de passieve avontuurtjes van onder meer Caesar en Augustus durfden steeds meer mannen de ondergeschikte seksuele rol te spelen en verspreidde het fenomeen zich over de elite en middenklasse. Om deze theorie te staven gebruikt Cantarella slechts één passage van Juvenalis waarin de satirist zich uitspreekt tegen slaven die hun meesters seksueel bevredigen.⁴¹² Van hieruit maakt ze de sprong naar passiviteit als modeverschijnsel. Persoonlijk volg ik haar redenering niet, en ze lijkt geen afdoende bewijs te hebben voor haar stelling. Ook Williams acht Cantarella’s denkwijze te simplistisch en vindt Juvenalis geen betrouwbare bron in deze kwestie omwille van de satirische overdrijving.⁴¹³ Later komt

⁴⁰⁴ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 7 en 19; PARKER, ‘Teratogenic Grid’, 54 en 56-57. Cf. EYBEN, Laes en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 106 en 113; GARDNER, ‘Sexing a Roman’, 147; RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 533.

⁴⁰⁵ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 538.

⁴⁰⁶ PARKER, ‘Teratogenic Grid’, 48, 53 en 56.

⁴⁰⁷ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 161 en 193.

⁴⁰⁸ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 10-11 en 18.

⁴⁰⁹ Juv. *Sat.* 9.102-103; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 190.

⁴¹⁰ EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 149.

⁴¹¹ CANTARELLA, *Selon la nature*, 10, 225-226 en 235-237.

⁴¹² Juv. *Sat.* 9.45-46.

⁴¹³ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 12 en 165.

Cantarella zelf terug op haar theorie door te stellen dat bekende personen (o.a. Caesar) toch geen trend zetten, maar wel minder bekritiseerd werden op hun seksuele ondergeschiktheid. De reden die ze hiervoor aangeeft is hun voldoende grote prestige en deugdelijkheid waardoor de stempel van *pathicus* (passieveling) hun algehele reputatie niet schond.⁴¹⁴ Dit lijkt mij echter niet het geval bij Caligula en Heliogabalus, want de antieke auteurs vallen hen wel aan op hun vermeende passieve gedrag en er werd niet louter lacherig over gedaan.

Ook Martialis verachte volwassen mannen die de seksueel passieve rol op zich namen. De auteur uit de eerste eeuw n.Chr. uitte deze mening in een hele reeks epigrammen.⁴¹⁵ De epigrammator hanteert hierbij soms vrij expliciet taalgebruik, maar naast verachting jegens gepenetreerden, werd hij er ook door geïntrigeerd.⁴¹⁶ Vooral schijnbaar onverzadigbare passieve mannen worden door Martialis op de korrel genomen. Zo bijvoorbeeld in het verhaal van Charinus, wiens aars scheurde “*usque ad umbilicum*” (“helemaal tot aan zijn navel”) door de vele seksuele contacten, maar nog steeds verlangde naar anale penetratie.⁴¹⁷ Echter, de pot verwijt de ketel dat hij zwart ziet: Martialis’ eigen seksleven was obscuur, mogelijk was ook hij soms een passieveling.⁴¹⁸ Juvenalis trekt eveneens van leer tegen mannen die gepenetreerd wilden worden. Hij laakt voornamelijk de passieve mannen die zich voordoen als actieve, masculiene burgers of die uitdrukkelijk pleiten voor een goede moraal. Juvenalis ergert zich aan hun schijnheilig gedoe en aan hun passiviteit, zo zeer zelfs dat hij naar de verste uithoeken van de wereld zou willen vluchten. De satirist spreekt duidelijke, veroordelende taal, zo bijvoorbeeld: “*minus est insania turpis*” (“krankzinnigheid is minder schandelijk”), “*infamis*” (wettelijk sociaal inferieur) en “*vitia ultima*” (“uiterst grote ondeugden”).⁴¹⁹ Hetzelfde onderwerp is tevens terug te vinden bij Martialis, ook hij verdenkt stoere stoïcijnsgeïnspireerde mannen verdoken passievelingen te zijn.⁴²⁰ Evenzeer worden openlijk passieve en verwijfde aristocraten door Juvenalis gehemeld.⁴²¹ Vooral zijn tweede satire gaat in op het thema van passieve mannen en hun relaties. Richlin ziet vele gelijkenissen tussen deze tweede en zijn zesde satire, waarin Juvenalis de Romeinse vrouwen afkraakt.⁴²² Eyben, Laes en Van Houdt merken hier nog bij op dat de tweede satire van Juvenalis “wellicht meer over zijn eigen obsessies dan over het leven van deze ‘flikkers’

⁴¹⁴ CANTARELLA, *Selon la nature*, 237.

⁴¹⁵ O.a. MART. 2.51, 2.54, 3.95, 4.48, 6.54, 9.57 en 11.88

⁴¹⁶ EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 106.

⁴¹⁷ MART. 6.37

⁴¹⁸ EYBEN, LAES en VAN HOUDT, *Amor-Roma*, 106-107. Cf. CANTARELLA, *Selon la nature*, 218.

⁴¹⁹ Juv. *Sat.* 2.1-35

⁴²⁰ MART. 6.56, 7.58, 9.27 en 9.47

⁴²¹ Juv. *Sat.* 2.65-78, 9.27-46 en 9.130-134

⁴²² RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 543.

[zegt]”.⁴²³ Toch vindt Richlin het gedicht, ondanks zijn zwaar bekritiserende inhoud, “representative rather than excessive in his attitudes”.⁴²⁴ De sociale onaanvaardbaarheid van man-manrelaties moet wel genuanceerd worden, want niet elke Romein had dezelfde mening omtrent moraliteit en gedrag in het algemeen. Zodoende waren er Romeinen die relaties tussen twee volwassen mannen aanstootgevend vonden, terwijl anderen hier geen probleem in zagen.⁴²⁵

Caligula en Heliogabalus zouden volgens de bronnen geregeld in het seksuele gezelschap van acteurs verkeren. Acteurs waren, net als prostituees, wettelijk *infames* omwille van hun beroep.⁴²⁶ Hun job werd daarenboven verbonden met afwijkende seksualiteit: acteurs vermaakten het publiek, waardoor ook de seksuele begeerte van de toeschouwers geprikkeld werd en waarbij mannelijke acteurs soms een vrouwelijk personage speelden, wat de Romeinen beangstigend vonden op vlak van gendergrenzen.⁴²⁷ Entertainers werden in de literatuur overigens vaker in de kring van een keizer gesitueerd. Bovendien was pantomime een populaire theatervorm tijdens het principaat.⁴²⁸ Het is dus niet verwonderlijk dat de antieke bronnen acteurs linkten aan Caligula (o.a. de mimespeler Mnester) en Heliogabalus. Over de status van andere mogelijke seksuele partners van passieve mannen is niet veel geweten. Ook de bronnen over Caligula en Heliogabalus geven hierover meestal geen informatie. Volgens Richlin kunnen de penetrerende partners niet enkel gigolo’s geweest zijn.⁴²⁹ Williams voegt hieraan toe dat het ook niet enkel slaven konden zijn en komt tot de conclusie dat ook *viri*, die ironisch genoeg passiviteit het meest verafschuwden, *pathici* seksueel bevredigd moeten hebben.⁴³⁰

In de literatuur bestond er een topos van thermen als handig trefpunt voor mannen met ‘homoseksuele’ verlangens. Dit idee komt bijvoorbeeld enkele malen voor bij Juvenalis en Martialis.⁴³¹ Een kort voorbeeld hiervan is epigram 9.33 van Martialis: “Audieris in quo, Flacce, balneo plausum, Maronis illic esse mentulam scito.” (“Als je in eender welk badhuis applaus hoort, Flaccus, dan weet je dat Maro’s penis daar is.”). Dit topos verscheen ook in de *Historia Augusta*, met Heliogabalus die een badhuis opende in de stad en zelfs in het

⁴²³ EYBEN, LAES en VAN HOUTD, *Amor-Roma*, 148.

⁴²⁴ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 550.

⁴²⁵ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 572.

⁴²⁶ EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 66-67; *Juv. Sat.* 2.22

⁴²⁷ *Juv. Sat.* 3.93-97; EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 68 en 80.

⁴²⁸ EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 79.

⁴²⁹ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 533.

⁴³⁰ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 181.

⁴³¹ MART. 1.23, 1.96.10-13, 9.33 en 11.63; *Juv. Sat.* 7.129-131

keizerlijk paleis, opdat de keizer geen gebrek zou hebben aan groot geschapen mannen voor zijn seksuele fantasieën.⁴³²

De bronnen over Caligula en Heliogabalus melden een paar keer dat de keizers andere mannen zoenden: Caligula met Mnester en andere acteurs, Heliogabalus met Hierocles.⁴³³ Deze handeling werd door de Romeinen als seksueel geladen beschouwd.⁴³⁴ Maar anderzijds was het geven van een kus een gebruikelijke vorm van begroeting bij de Romeinen.⁴³⁵ Misschien verdraaiden de auteurs deze gewoonte om de twee keizers te discrediteren.

Moderne historici kunnen niet met zekerheid stellen dat passieve mannen effectief bestaan hebben in de Romeinse wereld. *Pathici* worden dan wel bekritiseerd door de bronnen, maar misschien bestond deze groep niet in realiteit. Want ze hebben zelf geen bronnen overgeleverd en ze komen enkel voor in vijandige opmerkingen van anderen.⁴³⁶ Parker vergelijkt dit met het fenomeen van heksen in de middeleeuwen. Toch denkt hij dat er misschien passieve Romeinse mannen bestaan hebben.⁴³⁷ Eigenlijk beantwoordt Parker de vraag helemaal niet, noch geeft hij argumenten. Williams kan eveneens geen uitsluitsel geven in deze kwestie, maar vermoedt dat relaties tussen twee volwassen mannen wel degelijk voorkwamen.⁴³⁸ Ook Richlin gelooft dat er in de Romeinse samenleving passieve mannen waren en wel op basis van Juvenalis' *Satires*. In zijn tweede satire valt hij passievelingen aan, in zijn zesde vrouwen. Aangezien vrouwen bestonden, beantwoordden *pathici* ook aan de realiteit, meent Richlin.⁴³⁹ Verdere argumenten geeft ze echter niet aan. Edwards daarentegen denkt dat de passieve man een literair verzinsel is.⁴⁴⁰ Skinner vindt dit allemaal giswerk, volgens haar is het (momenteel) onmogelijk om de waarheid te achterhalen.⁴⁴¹

Wat er ook van zij, in de Romeinse samenleving gold een scherpe tegenstelling tussen penetreren en gepenetreerd worden. Daarenboven werden hieraan respectievelijk de noties van mannelijkheid en verwijfdheid gekoppeld.⁴⁴² Dit genderaspect komt gedetailleerder aan bod in 5.3.

⁴³² SHA *Heliog.* 8.6

⁴³³ SUET. *Cal.* 55; DIO 59.27.1; SHA *Heliog.* 6.5

⁴³⁴ PARKER, 'Teratogenic Grid', 48.

⁴³⁵ RICHLIN, 'Not before Homosexuality', 550.

⁴³⁶ RICHLIN, 'Not before Homosexuality', 524 en 540.

⁴³⁷ PARKER, 'Teratogenic Grid', 61.

⁴³⁸ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 82.

⁴³⁹ RICHLIN, 'Not before Homosexuality', 543.

⁴⁴⁰ EDWARDS, *Politics*, 67-68.

⁴⁴¹ SKINNER, *Sexuality*, 252.

⁴⁴² WALTERS, 'Invading', 41.

5.2. Huwelijk tussen twee mannen

5.2.1. *Bronnenmateriaal*

Bovenop de seksuele avontuurtjes die Heliogabalus had met een heleboel mannelijke partners, zou hij volgens Dio en de *Historia Augusta* tevens getrouwd geweest zijn met een man. De twee auteurs zijn het echter oneens wie deze echtgenoot van de keizer was: Hierocles of Zoticus. Beide relaties worden hieronder besproken, hoewel Heliogabalus slechts met één van hen (misschien) in het huwelijksbootje stapte.

Cassius Dio geeft de lezers al in het begin van zijn tachtigste boek een vooruitzicht naar het verhaal van Heliogabalus' huwelijk als bruid, dat hij pas later in het werk behandelt. In deze eerste passage vertelt Dio dat Heliogabalus trouwde en getrouwd werd (als bruid), waarbij hij zich als man en als vrouw gedroeg, maar in beide gevallen *ἀσελγής* (wellustig).⁴⁴³ Tien paragrafen later komt Dio uitgebreid terug op deze situatie.⁴⁴⁴ Hij leidt de episode in met de zin “καὶ ἐγήματο, γυνή τε καὶ δέσποινα βασιλῆς τε ὠνομάζετο” (“hij werd getrouwd en werd vrouw, minnares en koningin genoemd”). Dio benoemt hier voor het eerst Hierocles, een Karische slaaf en wagenmenner, als man van Heliogabalus. De heerser merkte Hierocles op tijdens een paardenwedstrijd toen Hierocles uit zijn renwagen viel en zijn schoonheid op die manier de aandacht van Heliogabalus trok, beschrijft Dio erg gedetailleerd. Heliogabalus zou tot over zijn oren verliefd geweest zijn op Hierocles, die zelfs machtiger werd dan de keizer zelf. In de *Historia Augusta* echter is een zekere Zoticus de echtgenoot (*maritus*) van Heliogabalus, en ook deze man oefende (net als Hierocles bij Dio) veel invloed uit op de keizer en het Romeinse rijk.⁴⁴⁵

Zoticus komt nochtans ook voor in Dio's *Historiae Romanae*, waarbij de auteur Zoticus identificeert als een atleet uit Smyrna en zoon van een kok. Opnieuw beschrijft Cassius Dio de relatie tussen hem en de keizer tot in het kleinste detail.⁴⁴⁶ Aurelius Zoticus kwam volgens Dio in het vizier van Heliogabalus' spionnen, die wellustige mannen zochten voor de keizer, door zijn uitzonderlijk grote edele delen. Toen Heliogabalus dit heugelijke nieuws vernam, benoemde hij de atleet meteen tot *cubicularius*, nog voordat hij hem ontmoet had. Bij de ontmoeting kort daarna begroette Zoticus Heliogabalus op de gebruikelijke manier (“κύριε αὐτοκράτορ χαῖρε”), waarop de keizer antwoordde met “Noem me niet Heer, want ik ben een Dame” (“μή με λέγε κύριον, ἐγὼ γὰρ κυρία εἰμί”). Heliogabalus begon een affaire met Zoticus, tot groot ongenoegen van Hierocles, die vreesde voor zijn geprivilegieerde positie. Hierocles besloot dan om Zoticus een drankje toe te dienen waardoor deze laatste impotent

⁴⁴³ Dio 80.5.5

⁴⁴⁴ Dio 80.14.4-15.2 en 80.15.4

⁴⁴⁵ SHA *Heliog.* 10.2-5

⁴⁴⁶ Dio 80.16.1-7. Cf. ZONAR. 12.14

werd. Hierocles slaagde in zijn opzet en Heliogabalus verbande Zoticus uit Italië. In de *Vita Heliogabali* is Hierocles dan weer gewoon één van de mannelijke partners van de keizer.⁴⁴⁷ Hierocles wordt een eerste keer vermeld als één van de wagenmenners die (naast enkele acteurs en gladiatoren) goedgekeurd werden door de keizer en naar het paleis werden overgebracht, waar Heliogabalus Hierocles kuste op onzedelijke plaatsen. Hierocles komt een tweede keer voor in het kader van een vrijdelde moordaanslag op de keizer. Als verzoeningseis van de soldaten (die de moordpoging hadden ondernomen) moest Heliogabalus afzien van zijn mannelijke partners en zijn losbandig leven afzweren. De keizer stemde toe, maar bleef met enorme smeebedes (“ingenti prece”) Hierocles terugvragen. Ook Dio maakt melding van deze gebeurtenis, volgens hem weende Heliogabalus om Hierocles (“δάκρυσι κλαύσαντα”) en wilde hij hem terug.⁴⁴⁸

Dio vermeldt verder nog een anekdote in verband met de relatie tussen Heliogabalus en Hierocles. De keizer zou namelijk door zijn echtgenoot zijn geslagen telkens wanneer hij (soms bewust) betrapt werd op het plegen van overspel. Heliogabalus beschouwde dit niet als een wrede bestraffing, maar werd er integendeel opgewonden van en werd nog meer passioneel verliefd op Hierocles. Dio voegt hieraan toe dat de aframmelingen zorgden voor wrijvingen tussen de keizer en zijn grootmoeder Julia Maesa en dat de soldaten zich tevens niet konden vinden in Heliogabalus’ relatie met Hierocles. Dit was volgens Dio één van de elementen in Heliogabalus’ ondergang.⁴⁴⁹

Tot slot geeft de *Historia Augusta* nog aan dat niet alleen Heliogabalus maar ook diens verderfelijke hovelingen getrouwd waren met mannen. Het gerucht deed volgens ‘Lampridius’ echter wel de ronde dat deze hovelingen enkel pretendeerden gehuwd te zijn met een man om zo meer in de gratie te komen van Heliogabalus.⁴⁵⁰

5.2.2. Tekstanalyse

Alleen Cassius Dio en de *Historia Augusta* maken melding van Hierocles, Zoticus en Heliogabalus’ ‘homohuwelijk’. Bij Herodianus ontbreekt elk spoor van de twee heren en de echtverbintenis. Herodianus vertelt in het algemeen de minste anekdotes over het seksuele leven van de derde-eeuwse keizer, in vergelijking met de twee andere hoofdbronnen. Dit geldt tevens voor Herodianus’ volledige werk.⁴⁵¹ De grotendeelse afwezigheid van sappige

⁴⁴⁷ SHA *Heliog.* 6.5 en 15.1-4

⁴⁴⁸ Dio 80.19.3

⁴⁴⁹ Dio 80.15.3-16.1

⁴⁵⁰ SHA *Heliog.* 11.7

⁴⁵¹ Icks, *Crimes*, 105. Cf. SCHEITHAUER, ‘Die Regierungszeit’, 345 en 353.

verhalen bij hem is één van de redenen waarom Dio's beeld van Heliogabalus vijandiger is dan dat van Herodianus. Bij Dio ligt het typische conflict tussen keizer en senaat aan de basis van de vermeldingen van Heliogabalus' seksuele schandalen. Dio was (in tegenstelling tot Herodianus) zelf een senator en verdedigde zichzelf en zijn collega's tegen het slechte beleid van Heliogabalus. De auteur wist goed genoeg dat verhalen over seksuele uitpattingen de visie op de keizer door het lezerspubliek in negatieve zin zouden beïnvloeden.⁴⁵²

'Lampridius' baseerde zich voor het 'homohuwelijk'-thema op Dio, vandaar de inhoudelijke overeenkomsten, maar Dio is veel uitgebreider. Pflaum meent dat Dio deze episode neutraler beschreef, maar dat klopt mijns inziens niet.⁴⁵³ Uit Dio's woordkeuze blijkt wel degelijk ook diens afkeur. Zo vond hij dat Heliogabalus zich wellustig gedroeg (*ἀσελγής*), hij beschrijft hem met vrouwelijke termen (*γυνή, δέσποινα, βασιλίσ, κυρία*) en kent hem excessieve passie en verliefdheid toe ("*μᾶλλον ἐλὼν αὐτὸν ὑπερῆξήθη*", "*αὐτοῖς ἐκείνους μᾶλλον αὐτὸν φιλήσαι*", "*ἐφιλήθη πάνυ*", "*πασχητιάσας*").⁴⁵⁴ Zoals eerder al aangegeven heerste er een 'overdaad schaadt'-idee bij de Romeinse bevolking volgens het *moderatio*-ideaal.⁴⁵⁵ Dio schildert Heliogabalus af als een incompetente heerser. Ten eerste was Zoticus één van de vele gunstelingen van de keizer die zonder meer de functie van *cubicularius* (kamerheer van de keizerlijke slaapkamer) in de schoot geworpen kreeg, zelfs nog voordat de keizer hem ontmoet had.⁴⁵⁶ Dio geeft hiermee de irrationele denkwijze van Heliogabalus weer. Ten tweede "erscheint der Kaiser als Marionette dem Treiben seiner Hoflinge", waaronder Zoticus en Hierocles.⁴⁵⁷ En ten slotte lijkt Heliogabalus in de beschrijving van Dio meer op een vrouw dan op een man.⁴⁵⁸ Deze drie elementen zijn het tegenovergestelde van de kenmerken van goed keizerschap en mannelijkheid.

'Lampridius' geeft, net als Dio, expliciete kritiek op de activiteiten van de keizer, maar minder dan zijn Griekstalige collega. Eerstgenoemde schrijft Heliogabalus slechts één keer mateloze passie toe, namelijk ten aanzien van Hierocles ("*Hieroclem vero sic amavit*"). Die buitensporig grote affectie toonde de keizer door de wagenmenner te kussen "waar het zelfs schaamteloos is om te zeggen" ("*quod dictum etiam inverecundum est*"), laat staan het te doen.⁴⁵⁹ In verband met Heliogabalus' huwelijk met Zoticus gebruikt 'Lampridius' het werkwoord *nubĕre*, dat meestal gebruikt wordt om het huwelijk van een vrouw aan te

⁴⁵² SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 345.

⁴⁵³ PFLAUM, 'Amours', 161.

⁴⁵⁴ DIO 80.5.5, 80.14.4, 80.15.2, 80.15.4, 80.16.1 en 80.16.4-5

⁴⁵⁵ MADER, 'History as Carnival', 139.

⁴⁵⁶ ICKS, *Crimes*, 95-96. Cf. MADER, 'History as Carnival', 145; SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 353.

⁴⁵⁷ SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 353.

⁴⁵⁸ ICKS, *Crimes*, 99-100. Cf. SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 353.

⁴⁵⁹ SHA *Heliog.* 6.5

duiden.⁴⁶⁰ Hiermee beschuldigt de *Historia Augusta* de keizer dus ietwat impliciet van onmannelijk gedrag. De *Vita Heliogabali* veroordeelt niet alleen de keizer, maar zelfs Hierocles en Zoticus. Deze laatste werd voorgesteld als een corrupte man die misbruik maakte van zijn geprivilegieerde positie, omdat hij de “dicta et facta” (“woorden en daden”, hier beter vertaald als “beloftes en gunsten”) van Heliogabalus verkocht en hiermee een fortuin verdiende.⁴⁶¹ Hierocles krijgt de adjectieven *improbus* (onbeschaamd) en *impudicissimus* (meest onzedelijk) naar het hoofd geslingerd.⁴⁶² De *Historia Augusta* benadrukt tevens dat Zoticus en Hierocles te veel macht hadden.⁴⁶³ Dit is ook kritiek aan het adres van Heliogabalus, want van een keizer werd verwacht dat hij zelf regeerde.

Zowel bij Dio als in de *Vita Heliogabali* is de anekdote terug te vinden dat Heliogabalus onder druk van de soldaten afstand moest doen van zijn mannelijke partners. Beide auteurs voegen hier nog aan toe dat de keizer even later smeekte en weende om Hierocles terug te krijgen als bijslaap. De Romeinen vonden echter dat mannen niet over-emotioneel mochten reageren, want dat was een kenmerk van vrouwen.⁴⁶⁴ Op deze manier kennen beide auteurs een verwijfd trekje toe aan de keizer. Vele andere vrouwelijke kantjes van Heliogabalus komen later nog aan bod.

Een treffend verschil tussen de verslagen van Dio en ‘Lampridius’ is de verhouding tussen Heliogabalus’ twee belangrijkste minnaars. Bij Dio heerst er een directe rivaliteit tussen Hierocles en Zoticus, terwijl beide heren in de *Historia Augusta* volledig los van elkaar staan.⁴⁶⁵ Daarenboven is de tegenstelling in de naam van de echtgenoot opmerkelijk. Boswell meent dat de *Historia Augusta* Zoticus verkeerdelijk aanduidde als Heliogabalus’ gemaal, en gelooft dus het verhaal van Dio.⁴⁶⁶ Skinner spreekt haar ongeloof uit over de jaloeerse verhouding tussen Hierocles en Zoticus bij Dio, ze denkt namelijk dat Dio verkeerdelijk de twee aparte roddels (één waarin Hierocles de echtgenoot van de keizer genoemd werd en één met Zoticus als man) wilde samenvoegen.⁴⁶⁷ Ze geeft echter niet aan wie van de twee ze aanneemt als werkelijke echtgenoot. Ook Williams houdt zich afzijdig.

⁴⁶⁰ SHA *Heliog.* 10.5; RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 553. Cf. WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 248.

⁴⁶¹ SHA *Heliog.* 10.3

⁴⁶² SHA *Heliog.* 15.2 en 15.4

⁴⁶³ SHA *Heliog.* 10.2 en 15.1

⁴⁶⁴ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 138.

⁴⁶⁵ MADER, ‘History as Carnival’, 146.

⁴⁶⁶ BOSWELL, *Same-Sex Unions*, 84.

⁴⁶⁷ SKINNER, *Sexuality*, 308.

5.2.3. Reconstructie van de norm

Martialis en Juvenalis hekelen beiden in hun geschriften huwelijken tussen twee mannen. In een eerste epigram onmaskert Martialis een zich stoer gedragende Stoïcijn als bruid (d.m.v. het werkwoord *nubĕre*).⁴⁶⁸ Een ander gedicht van de epigrammator geeft aan dat bij een ‘homohuwelijk’ dezelfde gebruiken werden gehanteerd als bij een huwelijk tussen man en vrouw, zoals brandende fakkels, de bruidsluier voor het gezicht en de bruidsschat. Hierbij vraagt Martialis retorisch “Nondum tibi, Roma, videtur hoc satis?” (“Lijkt dit nog niet voldoende voor jou, Rome?”), waaruit zijn afkeur jegens man-manrelaties blijkt.⁴⁶⁹ Ook Juvenalis vermeldt, in zijn tweede satire, dat de traditionele gebruiken tevens bij het ‘homohuwelijk’ voorkwamen (bruidsschat, huwelijkscontract en –feest met gasten, enz.).⁴⁷⁰ Juvenalis beschrijft twee huwelijken tussen mannen en alludeert dat zulke echtverbintenissen vaker voorkwamen.⁴⁷¹ Voor de tweede trouwpartij gebruikt hij het voor vrouwen bedoelde werkwoord *nubĕre*. Deze mannelijke bruid bij Juvenalis is geen doorsnee, nietsbetekenende Romein maar een aristocraat, benadrukt de satirist. Juvenalis gebruikt beduidend veel mannelijke termen (*pater, nepotes, patrius*), en zelfs “traditur viro [...] vir” (“een ‘echte man’ wordt gegeven [in huwelijk] aan een ‘echte man’”). Dit laatste is bedoeld als satirische grap.⁴⁷² Juvenalis geeft verder venijnige commentaar op de ‘vrouw’ in de ‘homorelatie’. Enkele voorbeelden: “nefas tantum” (“zo’n grote gruwelijke schande”), “monstrum” (“tegennatuurlijke daad”), “scilicet horreret maioraque monstra putares, si mulier vitulum vel si bos ederet agnum?” (“kon je meer huiveren en achtte je het een tegennatuurlijke daad indien een vrouw een kalf of een rund of een lam baarde?”), en andere retorische vragen.⁴⁷³

Het ‘homohuwelijk’ op zich was blijkbaar niet zozeer het grote probleem, maar wel het feit dat één van de twee sowieso de vrouw in de relatie speelde en dan ook de bruid was.⁴⁷⁴ Bij Juvenalis en Martialis werd dan ook vooral de spot gedreven met de ‘bruid’ en hetzelfde geldt voor de biografieën van Heliogabalus. Het is moeilijk te achterhalen of Heliogabalus effectief getrouwd was met een man, maar volgens Williams is het wel mogelijk. Williams baseert zich voor deze uitspraak op Juvenalis en Martialis: ze stellen meestal reële gebeurtenissen aan de kaak en uit de manier waarop ze het onderwerp behandelen blijkt dat het lezerspubliek ‘homohuwelijken’ kende.⁴⁷⁵ Dit betekent echter niet dat zulke

⁴⁶⁸ MART. 1.24

⁴⁶⁹ MART. 12.42

⁴⁷⁰ Juv. *Sat.* 2.117-120. Cf. RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 545; CANTARELLA, *Selon la nature*, 223.

⁴⁷¹ Juv. *Sat.* 2.117-136

⁴⁷² Juv. *Sat.* 2.125-131; RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 553-554.

⁴⁷³ Juv. *Sat.* 2.122-123, 2.127 en 2.143

⁴⁷⁴ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 248-250.

⁴⁷⁵ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 246-247. Cf. SKINNER, *Sexuality*, 251.

echtverbintenissen ook aanvaard werden in de Romeinse maatschappij, want het primaire doel van een huwelijk was het op de wereld zetten van wettelijk erkend nageslacht. In een man-manrelatie is dit onmogelijk, wat tevens een troost was voor Juvenalis.⁴⁷⁶ ‘Homohuwelijken’ werden dan wel niet juridisch veroordeeld, maar hadden toch een lagere status dan ‘normale’ huwelijken omwille van de afwezigheid van kinderen. Richlin beweert, op basis van Juvenalis’ tweede satire, dat huwelijken tussen twee mannen zelfs illegaal waren.⁴⁷⁷ Op sociaal vlak waren ‘homoseksuele’ relaties minderwaardig, omdat één van de mannelijke partners de vrouwelijke genderrol op zich diende te nemen.⁴⁷⁸

Keizer Heliogabalus speelde niet alleen de vrouw, hij liet zich daarnaast ook vrijwillig aframmelen door Hierocles. Maar een Romeinse burger die werd geslagen, was een schande en schond de *dignitas* (waardigheid) van de man in kwestie, want alleen slaven mochten afgeranseld worden. Heliogabalus draaide de normale gang van zaken volledig om: hij liet zich zowaar slaan dóór een slaaf (Hierocles). Aangezien slaven werden geassocieerd met seksuele beschikbaarheid, gold dit per definitie voor iedereen die afgerammeld werd.⁴⁷⁹ Ook Parker benoemt afranseling als een handeling die in de Romeinse samenleving als seksueel ervaren werd.⁴⁸⁰ Geslagen worden kwam daarenboven overeen met het spelen van de passieve rol in seksuele handelingen, en dus waren beide acties een aanfluiting van de mannelijke integriteit en identiteit.⁴⁸¹

Heliogabalus was niet de enige keizer die relaties had met andere mannen. Ook Nero was gehuwd met een man, en Hadrianus’ affaire met Antinoüs was alom gekend in Rome. Deze laatste liefdesrelatie werd over het algemeen niet echt bekritiseerd, omdat, zo betoogt Williams, Antinoüs geen *ingenuus* (vrijgeborene) was.⁴⁸² Echter, Hierocles en Zoticus behoorden evenmin tot deze sociale klasse: Zoticus was een atleet en zoon van een kok, Hierocles een slaaf. Daarenboven beweert Williams dat de publieke opinie nooit een Romeinse keizer aanviel indien hij een minnaar uit het oosten van het rijk had.⁴⁸³ Nochtans was Hierocles afkomstig uit Karië en Zoticus uit Smyrna (beide in Klein-Azië), en toch werd Heliogabalus afgekraakt. Het verschil in benadering tussen Hadrianus en Heliogabalus ligt misschien vervat in de binaire oppositie ‘goede’ en ‘slechte’ keizer. Heliogabalus werd (in

⁴⁷⁶ Juv. *Sat.* 2.137-140

⁴⁷⁷ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 548; Juv. *Sat.* 2.135-136.

⁴⁷⁸ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 246-249.

⁴⁷⁹ ICKS, *Crimes*, 100; WALTERS, ‘Invading’, 37-38.

⁴⁸⁰ PARKER, ‘Teratogenic Grid’, 48.

⁴⁸¹ WALTERS, ‘Invading’, 40.

⁴⁸² WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 60.

⁴⁸³ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 60.

tegenstelling tot Hadrianus) beoordeeld als een slechte, onpopulaire keizer en vandaar dat zijn seksuele leven negatief bejegend werd. Ditzelfde is tevens van toepassing op Caligula.

5.3. Verwijfdheid

5.3.1. *Bronnenmateriaal*

In dit laatste onderdeel van de categorie ‘homoseksualiteit’ komt het verwijfde karakter van de twee keizers aan bod. Dit subthema was in de Romeinse ideologie verbonden met zowel ‘homoseksuele’ betrekkingen als het begrip ‘mannelijkheid’. De antieke bronnen kennen Caligula en vooral Heliogabalus allerlei specifieke vrouwelijke trekjes toe.

Een vaak terugkerend onderwerp in de bronnen is de kledij van beide keizers. Te beginnen met Caligula zijn bij Suetonius, Seneca Minor en Cassius Dio verwijzingen naar vrouwenkledij te vinden. Volgens Suetonius kwam Caligula’s klederdracht niet overeen met de gewoontes van zijn vaderland, noch van Romeinse burgers, noch van mannen. De eerste-eeuwse keizer droeg bij openbare aangelegenheden kleding waarop juwelen geborduurd waren, een soms zijden tuniek met lange mouwen en armbanden, een vrouwenjurk en verschillende soorten vrouwelijke schoenen.⁴⁸⁴ De combinatie van kledingstukken en juwelen komt vaker voor in de bronnen van Caligula en Heliogabalus. Zo ook bij Seneca die de kleding van Caligula twee keer aanhaalt.⁴⁸⁵ Bij de eerste vermelding beschrijft Seneca de volledige klederdracht van de keizer: een glinsterend gewaad, sandalen, en gouden versieringen. De tweede keer heeft de schrijver enkel oog voor Caligula’s schoeisel: “gouden slipper versierd met parels” (“soccum [...] aurem, margaritis distinctum”). Cassius Dio behandelt het thema uitgebreider.⁴⁸⁶ Caligula verkledde zich bijvoorbeeld als vrouw (met alle benodigde attributen) om zich te vereenzelvigen met enkele godinnen, waarvoor hij een breed gamma aan jurken ter beschikking had. En in het openbaar ging de princeps vaak gekleed in zijde.

Over de kleding van Heliogabalus geeft de *Historia Augusta* een gedetailleerd verslag.⁴⁸⁷ De keizer kledde zich in goud-, purperkleurige of zijden tunica’s, en Dalmatische of Perzische gewaden voorzien van juwelen. Net als Caligula had ook Heliogabalus schoenen met edelstenen op. Daarnaast droeg hij graag een diadeem afgewerkt met juwelen om nog mooier en vrouwelijker te zijn. Bovendien was de heerser volledig gekleed als een vrouw

⁴⁸⁴ SUET. *Cal.* 52

⁴⁸⁵ SEN. *Const.* 18.3 en SEN. *Ben.* 2.12.1

⁴⁸⁶ DIO 59.26.6-8 en 59.27.1

⁴⁸⁷ SHA *Heliog.* 23.4-5, 26.1-2 en 26.5

toen hij een speech gaf aan prostituees. Herodianus beschrijft de kledij van Heliogabalus tweemaal in het kader van diens priesterlijke taken voor de zonnegod Elagabal.⁴⁸⁸ Hiervoor droeg Heliogabalus een dure, lange, gouden en purperen tunica met mouwen, een kroon met goud en juwelen, kettingen en armbanden. Herodianus vertelt verder dat de keizer een afkeer had van de Romeinse wollen kledingstukken en dat hij daarom alleen puur zijde droeg. De auteur benoemt de kleding twee keer als barbaars (*βάρβαρος*), en geeft aan dat Romeinen die niet vertrouwd waren met deze oosterse klederdracht het als vrouwelijk zouden beschouwen. In een latere paragraaf van de biografie verklaart Herodianus dat vooral de soldaten een groeiende haat jegens Heliogabalus ontwikkelden omwille van diens make-up, vrouwelijke kledij en juwelen.⁴⁸⁹ Dio besteedt dan weer totaal geen aandacht aan de kleding van de derde-eeuwse keizer, maar wel aan andere verwijfde kenmerken.

Van Heliogabalus werd gezegd dat hij zich epileerde, volgens Dio enkel zijn baard, volgens de *Historia Augusta* ook andere lichaamsdelen. Eerstgenoemde auteur beweert dat de keizer één keer zijn baard afschoor, maar daarna verkoos de baardharen uit te trekken, omdat hij zo meer op een vrouw leek.⁴⁹⁰ Volgens ‘Lampridius’ liet de keizer zelfs zijn “volledige lichaam gladmaken” (“corpore toto expolitus”).⁴⁹¹ De *Historia Augusta* vertelt verder over de ontharingskuur die Heliogabalus gaf aan vrouwen, waarbij hij ook zijn baard epileerde. Daarnaast schoor hij de schaamstreek van zijn mannelijke partners waarna hij met hetzelfde scheermes zijn eigen baardhaar schoor.⁴⁹² In het geval van Caligula maakt enkel Cassius Dio melding van een gladgeschoren princeps, wanneer hij zich voordeed als een godin.⁴⁹³

Herodianus en Dio berichten nog over een andere verwijfde eigenschap van Heliogabalus, hij maquilleerde zich namelijk. Herodianus vindt dat Heliogabalus zijn natuurlijke schoonheid verpeste door zijn ogen te verven en blush op zijn wangen te gebruiken.⁴⁹⁴ Blijkbaar was niet alleen Herodianus die mening toegedaan, maar ook de soldaten. Zij walgden (*μισάττοι*) volgens Herodianus zo zeer van de geschminkte Heliogabalus dat er woede jegens de keizer ontstond, wat leidde tot diens ondergang.⁴⁹⁵ Cassius Dio bespreekt tevens de oogmake-up die Heliogabalus aanbracht. Bij Dio wordt dit gegeven vermeld samen met andere vrouwelijke trekjes van de heerser: zijn houding en

⁴⁸⁸ HERODIAN. 5.3.6 en 5.5.3-5

⁴⁸⁹ HERODIAN. 5.8.1

⁴⁹⁰ DIO 80.14.4

⁴⁹¹ SHA *Heliog.* 5.5

⁴⁹² SHA *Heliog.* 31.7

⁴⁹³ DIO 59.26.7-8

⁴⁹⁴ HERODIAN. 5.6.10

⁴⁹⁵ HERODIAN. 5.8.1

stem waren gekunsteld, hij danste, was de bruid in zijn ‘homohuwelijk’, werkte met wol en droeg hiervoor soms een haarnetje, en epileerde zijn baard.⁴⁹⁶ Aan Caligula wordt het merendeel van deze eigenschappen niet toegeschreven.

Verder beweert de *Historia Augusta* dat Heliogabalus zich in de thermen altijd baadde samen met de vrouwen, terwijl mannen en vrouwen in badhuizen normaal strikt gescheiden werden.⁴⁹⁷ Bij Dio zijn overigens nog twee andere anekdotes geattesteerd, gerelateerd aan het geslacht van de keizer. Heliogabalus wilde “zichzelf volledig ontmannen” (“παντάπασιν αὐτὸ ἀποκόψαι”), dit wil zeggen dat hij zijn genitaliën wilde laten afsnijden. Deze wens kwam enkel voort uit zijn verwijfde natuur, meent Dio. Heliogabalus was overigens wel besneden, als onderdeel van zijn priesterschap.⁴⁹⁸ Daarenboven had de keizer aan artsen gevraagd om een vagina in zijn lichaam te planten door middel van een incisie.⁴⁹⁹ Of deze operaties ook werkelijk zijn uitgevoerd, vertelt Dio er niet bij.

Om af te sluiten, een citaat uit Tacitus’ *Annales* over Caligula: “Cotta Messalinus [...] arguitur pleraque in C. Caesarem quasi incertae virilitatis” (“Cotta Messalinus betoogde meermaals tegen Gaius Caesar [d.i. Caligula] alsof hij van onzekere mannelijkheid was”).⁵⁰⁰

5.3.2. Tekstanalyse

De kleding van Caligula en Heliogabalus werd door de auteurs aangeduid als vrouwelijk, oosters en luxueus. In vijandige geschriften werden tegenstanders dikwijls zulke klederdracht toegedicht.⁵⁰¹ Andere uiterlijke kenmerken en gedragingen werden tevens door de bronnen aangewend om de keizers als verwijfd te kenschetsen.

In Suetonius’ beschrijving van Caligula’s gewaden komen de drie elementen (vrouwelijk, oosters en luxueus) terug. Net als de luxueuze stof zijde waren lange mouwen verwijfd, werden armbanden enkel gedragen door dames of vreemdelingen, behoorde zijde ook toe aan buitenlanders, waren zijn schoenen Grieks en luxueus, en was de *cyclas* een typisch vrouwenkleed.⁵⁰² Voor Seneca Minor en Dio gelden dezelfde connotaties. Daarenboven verbood Tiberius het dragen van pure zijde door mannen.⁵⁰³ Caligula’s schoenen (*crepidi* en *coturni*) werden geassocieerd met toneelspelers, waarmee Suetonius verwijst naar Caligula’s

⁴⁹⁶ Dio 80.14.3-4

⁴⁹⁷ SHA *Heliog.* 31.7

⁴⁹⁸ Dio 80.11.1. Cf. MADER, ‘History as Carnival’, 137.

⁴⁹⁹ Dio 80.16.7. Cf. ZONAR. 12.14

⁵⁰⁰ TAC. *Ann.* 6.5

⁵⁰¹ HURLEY, *Commentary*, 186. Cf. WARDLE, *Suetonius*, 337.

⁵⁰² WARDLE, *Suetonius*, 337; HURLEY, *Commentary*, 187; ROLFE, *Suetonius*, I, 494; BASORE, *Moral Essays*, I, 100.

⁵⁰³ MAGIE, *The Scriptorum*, II, 156; WHITTAKER, *Herodian*, II, 40. Cf. ROLFE, *Suetonius*, I, 494.

hobby en vriendenkring.⁵⁰⁴ Bij een andere soort schoenen (*socco*) zegt de biograaf er uitdrukkelijk bij dat ze gedragen werden door vrouwen. De princeps kreeg wel vaker kritiek op zijn schoenenkeuze, zoals bijvoorbeeld ook bij Seneca de Jongere.⁵⁰⁵ Caligula is één van de weinige keizers bij wie Suetonius in zijn biografieën zo uitgebreid stilstaat bij het kledingthema, en wel omdat het een afwijkend aspect was. Een verzachtende omstandigheid was volgens Wardle misschien wel de gelegenheid waarvoor de princeps zich zo kleepte, maar de auteurs laten deze informatie achterwege.⁵⁰⁶ Suetonius, Seneca en Dio gebruiken geen bekritiserende termen, maar voor het Romeinse lezerspubliek was het vrouwelijke gehalte van de kledingstukken meteen duidelijk. Evenwel, Suetonius' eerste zin over de klederdracht is niet vrij van vooroordelen: Caligula's voorkomen beantwoordde niet aan de gewoonlijke kledij van zijn vaderland, van burgers of zelfs van mannen in het geheel ("neque patrio neque civili, ac ne virili"). Dit was een zware belediging, aangezien *civilitas* een belangrijke deugd van een goede keizer was.⁵⁰⁷ Door Dio wordt in letterlijke bewoordingen de link gelegd tussen Caligula's kleding en vrouwen: hij droeg vrouwelijke jurken en hanteerde vrouwenattributen wanneer hij zich voordeed als godin, waardoor hij er verwijfd uitzag.⁵⁰⁸

Wardle vindt de kledingstijl van Heliogabalus minder verwijfd en gewaagd dan die van Caligula.⁵⁰⁹ Maar eigenlijk worden zowat dezelfde kledinggewoontes aan beide keizers toegeschreven. De kledij van Heliogabalus valt volgens de antieke auteurs dan ook onder dezelfde drie categorieën als bij Caligula: oosters-barbaars, weelderig en verwijfd. Heliogabalus droeg bijvoorbeeld de vrouwelijke *chiton* met lange mouwen (net als Caligula) en de verwijfde Dalmatische tunica.⁵¹⁰ Herodianus benoemt de klederdracht twee keer als barbaars en benadrukt het on-Romeinse karakter van Heliogabalus nog meer door de vermelding van diens afkeer voor de typische Grieks-Romeinse klederdracht.⁵¹¹ Roques ziet hierin zelfs een verwijzing naar het misdadige beleid van de heerser.⁵¹² 'Lampridius' echter laat de oosterse aard van de keizer achterwege in zijn biografie, hij schildert Heliogabalus af als een verwijfde, seksueel perverse persoon zonder oosterse ondertoon.⁵¹³

⁵⁰⁴ HURLEY, *Commentary*, 187.

⁵⁰⁵ BASORE, *Moral Essays*, III, 70.

⁵⁰⁶ WARDLE, *Suetonius*, 336-337.

⁵⁰⁷ SUET. *Cal.* 52; WARDLE, *Suetonius*, 336.

⁵⁰⁸ DIO 59.26.7

⁵⁰⁹ WARDLE, *Suetonius*, 336.

⁵¹⁰ WHITTAKER, *Herodian*, II, 20; WARDLE, *Suetonius*, 337; MADER, 'History as Carnival', 150.

⁵¹¹ HERODIAN. 5.3.6 en 5.5.5; ICKS, 'Valse Antoninus', 180. Cf. ICKS, *Crimes*, 105; ICKS, 'Heliogabalus', 32.

⁵¹² ROQUES, *Hérodien*, 262.

⁵¹³ ICKS, *Crimes*, 111-112.

De auteur van de *Vita Heliogabali* gebruikt bij de beschrijving van de zijden kledij het onpersoonlijke werkwoord *fertur*. Hiermee claimt ‘Lampridius’ historisch onderzoek te hebben gevoerd, want aan het waarheidsgehalte van dit gerucht twijfelt hij. Deze zogezegde twijfelachtigheid is echter gewoon een literair topos.⁵¹⁴ In de *Historia Augusta* wordt met de kleding een link gelegd tussen de keizer enerzijds en afwijkend seksueel gedrag en de ondeugd *voluptas* anderzijds. Dit in tegenstelling tot Herodianus, die de kledingstukken in de context van Heliogabalus’ priesterschap vermeldt.⁵¹⁵ Mogelijk behoorde Heliogabalus’ zogenoemde verwijfde en barbaarse kledij daadwerkelijk tot zijn priesteruitrusting, maar werd dit door ‘Lampridius’ losgemaakt van zijn oorspronkelijke functie.

Herodianus beweert dat het Romeinse volk geschokt was door de vreemde kledinggewoontes van de keizer, maar eigenlijk waren de Romeinen vertrouwd met oosterse religieuze klederdrachten. De vermelding ervan moet dan ook gezien worden als een navolging van het topos waarbij kledij als barbaars wordt aangeduid om een keizer te karakteriseren en als overdadig om diens ondeugd aan te tonen.⁵¹⁶ De zeer gedetailleerde kledingomschrijving bij Herodianus is evenwel niet zo accuraat als op het eerste zicht lijkt. Icks heeft gemerkt dat Herodianus’ beschrijving niet geheel overeenkomt met de afbeeldingen van de keizer op de munten en ook Zimmermann denkt dat hij overdreef.⁵¹⁷ Volgens Scheithauer heeft de auteur simpelweg zijn bron Dio gekopieerd en aangevuld.⁵¹⁸ Dit is echter onmogelijk, want Dio laat de klederdracht volledig onvermeld. Zimmermann meent dat Herodianus tot doel had de lijn door te trekken van Caracalla en Macrinus naar Heliogabalus door middel van hun kledij.⁵¹⁹ Whittaker ziet dan weer een verband met Sardanapalus, de semi-mythische laatste koning van Assyrië, die verworpen was tot het schoolvoorbeeld van verwijfdheid. Herodianus zou zich op dit model gebaseerd hebben.⁵²⁰ Zimmermann besluit het volgende: “Herodian wählt [...] die ungewöhnliche Kleidung des neuen Kaisers [d.i. Heliogabalus], bei deren Beschreibung es ihm bezeichnenderweise nicht um die Wiedergabe des tatsächlich getragenen Gewandes geht, sondern um die Kennzeichnung des Kaisers [...] mit Hilfe traditioneller Tyrannentopik.”⁵²¹

Herodianus vermeldt weinig seksuele afwijkingen om de keizer als verwijfd te kenmerken, maar doet dit op basis van diens ongepast voorkomen.⁵²² Zo zegt hij onder meer

⁵¹⁴ MADER, ‘History as Carnival’, 166.

⁵¹⁵ MADER, ‘History as Carnival’, 137.

⁵¹⁶ WHITTAKER, *Herodian*, II, 21 en 41; ZIMMERMANN, *Kaiser und Ereignis*, 223-224.

⁵¹⁷ ICKS, ‘Valse Antoninus’, 180; ZIMMERMANN, *Kaiser und Ereignis*, 232.

⁵¹⁸ SCHEITHAUER, ‘Die Regierungszeit’, 343.

⁵¹⁹ ZIMMERMANN, *Kaiser und Ereignis*, 223-225.

⁵²⁰ WHITTAKER, *Herodian*, II, 21.

⁵²¹ ZIMMERMANN, *Kaiser und Ereignis*, 232.

⁵²² ICKS, *Crimes*, 105; SOMMER, ‘Elagabal’, 101.

letterlijk dat Heliogabalus verwijfd gekleed ging (“γυναῖκα σώφρονα”).⁵²³ De auteur focust weliswaar minder op het verwijfdheidsthema dan Dio, maar voegt evenwel een extra dimensie toe aan het verhaal, namelijk dat de vrouwelijke aard van Heliogabalus een motief voor onvrede was bij de soldaten en de bevolking.⁵²⁴ Toch is Herodianus merkwaardig genoeg ook positief over de keizer: hij vond Heliogabalus de knapste jongeman van zijn generatie.⁵²⁵

Dikwijls wordt de derde eeuwse-keizer (zoals ook Caligula, zij het in mindere mate, cf. *supra*) in één zin genoemd met het woord ‘vrouw’, wat wellicht een morele connotatie met zich meebracht. Bij Herodianus komt dit twee keer voor: het volk achtte Heliogabalus’ sieraden meer geschikt voor een vrouw dan voor een man (“οὐκ ἀνδράσιβ ἀλλὰ θηλείαις”), en de keizer schminkte zich meer dan vrouwen.⁵²⁶ Volgens de *Vita Heliogabali* droeg de heerser een met edelstenen bezette diadeem om zijn gelaat vrouwelijker te laten overkomen (“magis ad feminarum vultum aptus”) en was hij “gekleed als een vrouw” (“muliebri ornatu”) tijdens een speech. Ook het baden in de thermen samen met vrouwen kadert hierin.⁵²⁷ Heliogabalus gedroeg zich dus meer als een vrouw dan als een man. De heerser zou volgens Dio zelfs een typisch vrouwelijke bezigheid hebben uitgevoerd, namelijk het spinnen van wol.⁵²⁸ Dio wilde hiermee aantonen dat zo’n onmannelijke oosterling niet geschikt was voor het keizerschap, want door zijn verwijfd gedrag en houding kon hij geen *virtus* (deugdelijkheid) bezitten.⁵²⁹ *Virtus* behoorde tot het ideaalbeeld van mannelijkheid, iets wat verwijfde mannen niet konden bereiken.

Terwijl Dio de oogschaduw van Heliogabalus in neutrale bewoordingen vermeldt, laat Herodianus wel duidelijk zijn misprijzen blijken. Volgens deze laatste “πρόσωπον ὠραῖον ὑβρίζων βαφαῖς ἀσχήμοισιν” (“bedierf hij zijn schoon gezicht door het lelijk te verven”).⁵³⁰ Scheithauer benoemt deze anekdote als één van de weinige schandalen die Herodianus meegeeft, en beweert dat bij Dio het make-upverhaal een grotere rol speelt dan bij Herodianus.⁵³¹ Nochtans benadrukt laatstgenoemde auteur het geschminkte aangezicht van de keizer meer dan Dio. De *Historia Augusta* hekelt dan weer Heliogabalus’ schoeisel met juwelen op, wat in Rome het voorwerp van spot was (“risum omnibus movit”). Zwaarder

⁵²³ HERODIAN. 5.8.1

⁵²⁴ ICKS, ‘Heliogabalus’, 31; SOMMER, ‘Elagabal’, 101.

⁵²⁵ HERODIAN. 5.3.7. Cf. ICKS, ‘Heliogabalus’, 31.

⁵²⁶ HERODIAN. 5.5.5 en 5.8.1

⁵²⁷ SHA *Heliog.* 23.5, 26.5 en 31.7

⁵²⁸ Dio 80.14.4; ICKS, ‘Valse Antoninus’, 181.

⁵²⁹ ICKS, ‘Valse Antoninus’, 181; SOMMER, ‘Elagabal’, 101; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 127. Cf. ICKS, ‘Heliogabalus’, 30.

⁵³⁰ HERODIAN. 5.6.10

⁵³¹ SCHEITHAUER, ‘Die Regierungszeit’, 353-354.

veroordeelt ‘Lampridius’ het baden- en epileerritueel van de keizer, wat blijkt uit de zin “quodque pudendum dictu est” (“wat beschamend is om gezegd te worden”).⁵³² Mader ziet hierin een imitatie van Suetonius’ biografie van keizer Domitianus, die zijn minnaressen eigenhandig epileerde en samen met prostituees zwom. Beide (mogelijk verzonden) anekdotes behoren tot het tirantopos en *libido*-thema, die trouwens in de gehele *Vita Heliogabali* sterk aanwezig zijn. Het verhaal van Heliogabalus die zijn baard scheert met hetzelfde mes als waarmee hij het schaamhaar van zijn mannelijke partners schoor, toont volgens Mader de verbondenheid tussen hen.⁵³³ Een laatste expliciete afkeuring staat te lezen bij Dio, wanneer de auteur het verlangen van Heliogabalus naar een vrouwelijk geslachtsorgaan omschrijft als uitermate losbandig (“τοσαύτην ἀσέλγειαν”).⁵³⁴

Nergens in de bronnen over Caligula en Heliogabalus valt het woord *cinaedus* (of *kinaidos*). Nochtans werd deze term standaard gebruikt om een verwijfde passieve man aan te duiden; het is een synoniem van *pathicus* maar heeft nog een extra ondertoon van verwijfdheid. Williams is er evenwel van overtuigd dat de twee keizers in de volksmond *cinaedi* genoemd werden, want zoals de bronnen hen beschrijven, behoren de heersers tot die groep.⁵³⁵ Antieke auteursbronnen in het algemeen leveren felle kritiek op *cinaedi*, en hun vermeende eigenschappen waren allesbehalve flatterend.⁵³⁶ Ze werden in het antieke denkkader gekenmerkt als decadent en zacht (*mollis*). *Mollitia*, vertaald als zachtheid, was een wezenlijke eigenschap van vrouwen en verwijfde mannen, en werd geassocieerd met zwakheid en onmannelijkheid.⁵³⁷ Aan ‘zachte’ mannen werden tevens enkele typerende kenmerken toegeschreven, waaronder het met één vinger krabben op het hoofd, het dragen van kledij in bepaalde kleuren, make-up en epilatie.⁵³⁸ Met deze twee laatste elementen werden Caligula en Heliogabalus geassocieerd, wat dus wijst op een onuitgesproken bijklank van *mollitia* en onvolmaakte mannelijkheid. Dio beschuldigt Heliogabalus wel openlijk van zachtheid (*μαλακία*), wat hij als reden naar voor schuift waarom de heerser een castratie wilde laten uitvoeren.⁵³⁹ Icks ziet in de castratie-wens daarenboven een gelijkenis met de eerder genoemde verwijfde Sardanapalus, terwijl Mader denkt dat castratie mogelijk een onderdeel van de Elagabalcultus vormde.⁵⁴⁰

⁵³² SHA *Heliog.* 23.4 en 31.7

⁵³³ MADER, ‘History as Carnival’, 147-148; SUET. *Dom.* 22.

⁵³⁴ DIO 80.16.7

⁵³⁵ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 130, 175 en 208.

⁵³⁶ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 548-549.

⁵³⁷ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 127-128 en 175.

⁵³⁸ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 542; JUV. *Sat.* 2

⁵³⁹ DIO 80.11.1

⁵⁴⁰ ICKS, *Crimes*, 100; MADER, ‘History as Carnival’, 137.

Publieke figuren werden vaak via roddels beschuldigd van verwijfd gedrag.⁵⁴¹ Antieke auteurs meenden bewijzen van verwijfdheid te zien in allerlei gedragingen. Daarenboven was de keizertijd onderhevig aan sociale veranderingen (parvenu's verwierven hoge posities, het gezag van de senaat zwakte af, ...) en kwam het mannelijke ideaal onder druk te staan, waardoor "the only way to establish one's gender securely was to degender another."⁵⁴² Dit fenomeen is dan ook terug te vinden in de antieke literatuur. Bij Heliogabalus wordt in de bronnen meer aandacht besteed aan zijn verwijfd uiterlijk en algehele voorkomen dan in het geval van Caligula. Op basis van hun kledij krijgen ze weliswaar dezelfde verwijten naar het hoofd geslingerd, maar bij Heliogabalus wordt explicieter een link gelegd met vrouwelijkheid. Williams merkt wel op dat de antieke bronnen vrij radicaal en streng zijn in hun vermeldingen van verwijfdheid; in de Romeinse samenleving waren ook mildere stemmen te horen.⁵⁴³

5.3.3. *Reconstructie van de norm*

Passiviteit bij mannen was onlosmakelijk verbonden met de notie 'verwijfdheid', aangezien in de seksuele daad tussen twee mannen één van hen noodzakelijkerwijze de vrouwelijke, passieve rol op zich moest nemen. Omgekeerd gold deze regel niet altijd, want ook actieve mannen konden worden beschuldigd van verwijfd gedrag, "playing the insertive role in penetrative acts, while being a necessary precondition for full masculinity, was not a sufficient one."⁵⁴⁴ Passieve mannen waren weliswaar een grote subgroep binnen de verwijfden.⁵⁴⁵ Caligula en Heliogabalus bezaten al deze kenmerken: vaak passief, seksueel ongeremd, vrouwelijke en mannelijke partners. De link tussen passiviteit en verwijfdheid is overigens al merkbaar in de terminologie "muliebra pati", seksueel passieve mannen "ondergaan de vrouwelijke ervaring".⁵⁴⁶ Seksualiteit en gender waren dus sterk met elkaar gelieerd, maar de notie verwijfdheid was ook nog ruimer.

Verwijfden en passieve mannen waren in de ogen van de Romeinen hetzelfde: ze waren geen 'echte' mannen en hoorden daarom niet thuis in de mannelijke wereld, een tussencategorie bestond niet.⁵⁴⁷ "Masculinity refers to a complex of values and ideals that can more profitably be understood as a cultural tradition than as a biological given: the concept refers to what it is to be fully gendered as "a man" as opposed to merely having the

⁵⁴¹ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 129 en 152. Cf. PARKER, 'Teratogenic Grid', 60.

⁵⁴² SKINNER, *Sexuality*, 248.

⁵⁴³ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 130.

⁵⁴⁴ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 125. Cf. WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 126, 142 en 178.

⁵⁴⁵ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 126.

⁵⁴⁶ WALTERS, 'Invading', 30. Cf. PARKER, 'Teratogenic Grid', 50.

⁵⁴⁷ EYBEN, LAES en VAN HOUTDT, *Amor-Roma*, 113 en 141; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 126 en 142.

physical features held to signify “a male”.”,⁵⁴⁸ waardoor een man altijd op zijn hoede moest zijn om zich niet (ongewild) vrouwelijk te gedragen. Want wanneer een man ook maar één onmannelijke eigenschap vertoonde, kon hij al worden gezien als verwijfd en werd verondersteld dat hij ook andere vrouwelijke karaktertrekken bezat.⁵⁴⁹ Aan de tegenstelling mannelijkheid-verwijfdheid werd nog een hele reeks andere morele deugden en afwijkingen opgehangen, zoals gematigdheid-overdaad, hardheid-zachtheid, dominantie-onderwerping, waarbij het overtreden van één mannelijk kenmerk als een domino-effect werkte op de rest.⁵⁵⁰ Mannen uit het oosten van het Romeinse rijk liepen nog meer gevaar voor dit label omwille van de heersende oppositie in het Romeinse denken tussen masculiene burgers uit het kerngebied (‘Italië’) en verwijfde barbaren.⁵⁵¹ Hierdoor zat de Syrische Heliogabalus vrijwel automatisch in de categorie van verwijfde mannen. De meest verregaande vorm van verwijfdheid werd belichaamd door (vrijwillig) gecastreerde mannen.⁵⁵² Hiertoe wilde Heliogabalus volgens de bronnen ook behoren, wat een zware beschuldiging ten aanzien van de seksualiteit van de keizer inhield. Juvenalis vond zo’n castratie evenwel geen slecht idee, zoals hij aangeeft door middel van een retorische vraag, want een penis was bij passievelingen toch slechts “overbodig vlees” (“supervacuam [...] carnem”).⁵⁵³

Cinaedi waren tevens onderhevig aan *infamia* omwille van hun vermeende seksuele onverzadigbaarheid en afwijkend gedrag.⁵⁵⁴ Het beeld van de *cinaedus* diende zelfs als afschrikmiddel voor de jeugd, omdat het aantoonde wat hun sociaal lot zou zijn indien ze zich niet hielden aan het mannelijk rollenpatroon of indien er geruchten hieromtrent de ronde deden. Op basis van de verwijfde passieveling werden de richtlijnen van aanvaardbaar gedrag duidelijk gemaakt.⁵⁵⁵ Bovendien werd hun grensoverschrijdende genderhouding op sociaal vlak, deels onder invloed van de antieke literatuur, zelfs beschouwd als een ziekte (*morbus*).⁵⁵⁶ Juvenalis bijvoorbeeld gebruikt in zijn tweede satire tweemaal de term *morbus* bij passieve mannen.⁵⁵⁷ Richlin geeft nog twee verwijzingen naar epigrammen van Martialis

⁵⁴⁸ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 4.

⁵⁴⁹ GARDNER, ‘Sexing a Roman’, 146-147; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 125-126 en 142; EYBEN, LAES en VAN HOUT, *Amor-Roma*, 100.

⁵⁵⁰ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 141-142.

⁵⁵¹ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 146 en 177.

⁵⁵² WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 128.

⁵⁵³ Juv. *Sat.* 2.115-116: “Phrygio quos tempus erat iam more supervacuam cultris abrumpere carnem?”.

⁵⁵⁴ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 555 en 559. Cf. EYBEN, LAES en VAN HOUT, *Amor-Roma*, 113 en 156; EDWARDS, ‘Unspeakable Professions’, 68; PARKER, ‘Teratogenic Grid’, 58.

⁵⁵⁵ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 177 en 190; PARKER, ‘Teratogenic Grid’, 60.

⁵⁵⁶ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 126, 141 en 180-181.

⁵⁵⁷ Juv. *Sat.* 2.17 en 2.50

mee, waarin deze het woord *debilitas* in de mond neemt.⁵⁵⁸ Bij de eerste verwijzing moet sterk tussen de regels gelezen worden, en bij het tweede epigram kan *debilitas* mijns inziens echter beter vertaald worden als ‘zwak’. De andere geciteerde bronnen door Richlin zijn wel geloofwaardig, maar zijn te uitgebreid om te vermelden in deze masterproef. In ieder geval: “people thought it [d.i. verwijfde passiviteit] was something you caught, and not a desirable thing, either”.⁵⁵⁹

Williams beargumenteert dat er ook gematigde visies bestonden als tegenwicht voor de sterke tweespalt mannelijkheid-verwijfdheid.⁵⁶⁰ Hiervoor gebruikt hij merkwaardig genoeg (onder andere) Martialis als aanhanger van het tussenstandpunt. In een epigram plaatst de antieke auteur telkens een verwijfd trekje tegenover een mannelijk kenmerk, weliswaar met enige zin voor overdrijving. Hierbij zegt Martialis tegen zijn fictieve gesprekspartner dat hij geen voorstander is van beide extreme eigenschappen (o.a. “Ik wil niet dat je je haar krult, maar ook niet warrig maakt; ik wil niet dat je huid glanzend is, ik wil niet dat het vuil is”), en schijnt hij dus te pleiten voor de gulden middenweg.⁵⁶¹

De link tussen verwijfdheid en kleding werd in de bronnen over Caligula en Heliogabalus vaak gelegd, aangezien “odd clothing of certain types was cast up to individual men in insinuations about their sexual proclivities.”.⁵⁶² In de algemene Romeinse ideologie was het dus belangrijk om gekleed te gaan volgens de eigen gender, anders volgde bespotting. De satires en epigrammen geven deze link mooi aan: spot is een wezenlijk kenmerk van het genre en verwijfde mannen werden regelmatig op de korrel genomen. Martialis beschrijft in epigram 1.96 nauwkeurig welke kleuren van kleding pasten bij ‘echte’ mannen en welke bij verwijfden.⁵⁶³ Juvenalis besteedt eveneens aandacht aan de kledingstijl van *effeminati* (verwijfde mannen). Ze dragen vrouwenkleren en accessoires zoals halskettingen en haarbanden, en gebruiken make-up.⁵⁶⁴

Door vrouwelijk uitziende kledij alleen al kon een man gestigmatiseerd worden als *cinaedus*.⁵⁶⁵ Maar er waren nog vele andere trekjes die een man konden verraden als verwijfde. Zo zegt Juvenalis dat ze zich overdadig parfumeerden, werkten met wol,

⁵⁵⁸ MART. 2.86 en 10.65; RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 549.

⁵⁵⁹ RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 549.

⁵⁶⁰ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 127 en 130-132.

⁵⁶¹ MART. 2.36: “Flectere te nolim, sed nec turbare capillos; splendida sit nolo, sordida nolo cutis; nec mitratorum nec sit tibi barba reorum: nolo virum nimium, Pannyche, nolo parum. nunc sunt crura pilis et sunt tibi pectora saetis horrida, sed mens est, Pannyche, vulsa tibi.”

⁵⁶² RICHLIN, ‘Not before Homosexuality’, 542.

⁵⁶³ MART. 1.96

⁵⁶⁴ Juv. *Sat.* 2.83-86 en 93-95.

⁵⁶⁵ GARDNER, ‘Sexing a Roman’, 146-147; WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 189.

broodkruim op hun gezicht smerden voor een gladdere huid, enzovoort.⁵⁶⁶ Verwijfdheid uitte zich volgens de literatuur tevens in bedachtzaam wandelen, het krullen van het haar, het te veel tijd spenderen aan het uiterlijk, het aanwenden van een vrouwelijke stem en epilatie.⁵⁶⁷ Een aantal van deze stereotypen komt ook terug bij Caligula en Heliogabalus, andere werden dan weer niet aan hen toegeschreven. Het epilieren wordt ook uitvoerig behandeld door Martialis en Juvenalis. Eerstgenoemde legt in enkele gevallen een link met verwijfdheid of passiviteit, waarbij voornamelijk het ontbreken van een baard en de onbehaarde benen aan bod komen.⁵⁶⁸ Dezelfde allusie is terug te vinden in Juvalis' satires, maar hij legt minder nadruk op bepaalde geëpileerde lichaamsdelen.⁵⁶⁹ Beide auteurs leggen tevens een link tussen seksuele passiviteit en een geschoren achterwerk.⁵⁷⁰ De besproken bronnen zeggen hier evenwel niks over in verband met Caligula en Heliogabalus. Tot slot werden mannen met weeldezucht en een buitensporig groot libido vaak beticht van verwijfd gedrag.⁵⁷¹ Dit gegeven komt dan weer wel voor bij de twee keizers. Williams concludeert over verwijfdheid het volgende: "the various manifestations of effeminacy are symptoms of an underlying failure to live up to the central imperative of masculinity: control and dominion, both of others and of oneself."⁵⁷²

⁵⁶⁶ Juv. *Sat.* 2.40-42 en 2.54-55, 2.104-107

⁵⁶⁷ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 129, 141 en 153. Zie o.a. MART. 2.36

⁵⁶⁸ O.a. MART. 9.28, 10.65 en 14.205

⁵⁶⁹ O.a. Juv. *Sat.* 8.114-115 en 9.94-95

⁵⁷⁰ MART. 2.62 en 6.56; Juv. *Sat.* 2.11-13

⁵⁷¹ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 139.

⁵⁷² WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 127.

6. Mogelijke verklaringen voor de negatieve perceptie

In dit laatste hoofdstuk worden een aantal mogelijke verklaringen voor de seksuele voorstelling van de twee keizers besproken, waarbij mijn onderzoek zich zal beperken tot de belangrijkste perceptiemotieven. Het gaat hierbij zowel om de visie van de antieke auteurs als van de hogere klassen. Eerst wordt het conflict tussen de keizer enerzijds en de senaat en bij uitbreiding de Romeinse elite anderzijds behandeld. Hieraan is tevens de *damnatio memoriae*, die beide keizers te beurt viel, gekoppeld. Dan komt het invloedrijke tirantopos aan bod, samen met de literaire oppositie tussen ‘goede’ en ‘slechte’ keizers. Hoewel dit een louter literaire aangelegenheid is, beïnvloedde dit element ook sterk de publieke opinie. Als derde en laatste factor zal het stereotiepe beeld van ‘de oosterling’ behandeld worden. Dit gold enkel voor Heliogabalus.

Andere verklaringen, die nog verder onderzoek verdienen, zijn de afkeer jegens (te) jonge heersers, “Caesarenwahn” en overige literaire invloeden, de persoonlijke achtergrond van de auteurs, de propaganda van (voorstanders van) de opvolgende keizers Claudius en Severus Alexander waarbij de voorgangers bekritiseerd werden, de reacties op particuliere beleidsbeslissingen van Caligula en Heliogabalus, enzovoort. Vele perceptiethema’s zijn ook onderling met elkaar verbonden of vloeien uit elkaar voort.

Waarschijnlijk zal een combinatie van al deze verklaringen in de buurt komen van de werkelijke beweegredenen van de antieke auteurs om een grotendeels negatief portret van de keizers Caligula en Heliogabalus te schetsen. Iemands seksuele leven was een makkelijke prooi voor vijandig gezinde auteurs, omwille van het private, niet-verifieerbare karakter ervan en omwille van de commotie die seksschandalen en abnormaal gedrag teweegbrachten.

6.1. Keizer versus senaat en elite

Autocratische keizers hielden vaak geen rekening met de senaat, die sinds de keizertijd aan macht had moeten inboeten. Op enkele domeinen hadden de senatoren toch enige beslissingsmacht en inspraak geclaimd, maar de samenwerking met de keizer verliep vaak stroef. Heliogabalus joeg de conservatieve senaat, en de rest van de elite, tegen zich in het harnas onder meer door zijn religieuze hervormingen ten voordele van de cultus van Elagabal. De Romeinse bovenlaag stemde waarschijnlijk niet in met de invoering van deze ‘oosterse’ godsdienst, die het klassieke pantheon naar de achtergrond verschoof.⁵⁷³ In Heliogabalus’ religiepolitiek kaderde ook zijn huwelijk met de Vestaalse Maagd Aquilia Severa, zodat de Elagabal-priester één werd met een priesteres van de Romeinse

⁵⁷³ MADER, ‘History as Carnival’, 140; ICKS, ‘Valse Antoninus’, 181 en 184. Cf. ICKS, *Crimes*, 79, 82, 88-89 en 107.

traditionele godsdienst. Dat de derde-eeuwse keizer daarnaast zijn losbandige gunstelingen meer zeggenschap gaf dan de senaat, werd hem niet in dank afgenomen.⁵⁷⁴ Bij Caligula speelden zijn onberekenbaarheid, wreedheid en verderfelijke gunstelingen een rol in de slechte verstandhouding tussen hemzelf en de senaat.⁵⁷⁵ Ook het reeds besproken schandaalverhaal rond Caligula's prostitutiedwang jegens vrouwen en kinderen uit de elite had kwaad bloed gezet. Wanneer de twee partijen absoluut niet goed overeenkwamen, gingen de senatoren over op een andere strategie, namelijk de keizer openlijk zwartmaken. Zo ontstond een machtsspel waarbij de ene invloedrijke groep een andere, nog machtigere politieke vijand (de keizer) in diskrediet probeerde te brengen.⁵⁷⁶ Door de verspreiding van de (seksueel getinte) roddels kon de keizer in een slecht daglicht komen te staan bij de rest van zijn onderdanen. Deze geruchten kwamen zo ook ter ore van de antieke auteurs, die ze vaak zonder bronnenkritiek overnamen in hun werken.⁵⁷⁷ Cassius Dio was zelf een zetelende senator, dus koos hij steeds de kant van de senaat in zijn *Historiae Romanae*.⁵⁷⁸ Herodianus was wellicht werkzaam aan het imperiale hof, en kon bijgevolg rechtstreeks in zijn geschrift zijn ongenoegen jegens de keizer(s) uiten. Suetonius, Dio, Herodianus en 'Lampridius' schreven daarenboven allen voor een elitair publiek, waardoor ze de *communis opinio* van deze klasse navolgden en bestendigden. Volgens Icks mag gesteld worden dat veel aristocraten geen grote voorstanders waren van Caligula of Heliogabalus.⁵⁷⁹

De morele verwerping van de seksuele activiteiten van de keizers legt nog een ander fenomeen bloot: het verval van de suprematie van de rijke adel en grootgrondbezitters. Door de sociale mobiliteit van mensen van lage afkomst werd de autoriteit van de traditionele elite ondermijnd. Deze groep voelde die verandering aan als zedenverval. Vandaar een groeiende moraliserende inslag in de auteursbronnen om het mannelijke ideaalbeeld te doen heropleven, waarbij seksuele ethiek een prominente rol kreeg. Zo hadden de aanvallen op Caligula en Heliogabalus ook een positief doel.⁵⁸⁰

De *damnatio memoriae*, waarbij de nagedachtenis aan een keizer officieel werd uitgewist, is een veelbetekenend signaal van de onvrede van de senaat ten opzichte van het beleid van de voorgaande keizer.⁵⁸¹ De zetelende senatoren beslisten immers of een heerser deze uitermate negatieve beoordeling kreeg. De senatoriale historiografen hadden dan de

⁵⁷⁴ ICKS, *Crimes*, 97.

⁵⁷⁵ HURLEY, *Commentary*, xiii-xiv en xvii.

⁵⁷⁶ WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 129.

⁵⁷⁷ SKINNER, *Sexuality*, 240-241.

⁵⁷⁸ SCHEITHAUER, 'Die Regierungszeit', 345. Cf. ICKS, *Crimes*, 79 en 97.

⁵⁷⁹ ICKS, *Crimes*, 82.

⁵⁸⁰ SKINNER, *Sexuality*, 248 en 254; SKINNER, 'Introduction', 12. Cf. EDWARDS, *Politics*, 24-28.

⁵⁸¹ ICKS, *Crimes*, 82.

taak om de *damnatio* te beargumenteren en te verdedigen via hun geschiedwerken.⁵⁸² Let wel, de vervloekende maatregel en postume negatieve geschiedschrijving hebben mogelijk de eigenlijke visie op Caligula en Heliogabalus gedurende hun regeringen verdraaid. Toch meent Icks dat het ongenoegen van de hogere klassen (op zijn minst deels) waarachtig was; zonder de herinneringsuitwas zouden de biografieën wellicht ook afkeurend geweest zijn.⁵⁸³

Door een *damnatio memoriae* werd een keizer tevens automatisch gecategoriseerd als een zogenoemde ‘slechte keizer’.⁵⁸⁴ Daarom vertoont het bronnenmateriaal over Caligula en Heliogabalus kenmerken van deze literaire traditie.

6.2. Tirantopos en ‘goede keizer’ tegenover ‘slechte keizer’

In de vierde eeuw v.Chr. werd door Xenophon een onderscheid gemaakt tussen ‘goed’ en ‘slecht’ bestuur.⁵⁸⁵ Dit systeem is blijven voortleven in de antieke literatuur, werd overgenomen door de Romeinen en vanaf Augustus ook toegepast op de keizers. Tot de deugden van de goed beoordeelden onder hen behoorden *auctoritas* (gezag), *iustitia* (rechtvaardigheid), *clementia* (mildheid), *pietas* (plichtsbewustheid), *moderatio* (gematigdheid) en *virtus (militaris)* ((militaire) moed). Daarenboven moesten zij de tradities eerbiedigen (waaronder het *mos maiorum*), zich omringen met bekwame medewerkers voor een daadkrachtig beleid, enzovoort.⁵⁸⁶ Aan de slechte kant bevonden zich de keizers die vooral de kenmerken *crudelitas* of *saevitia* (wreedheid), *vis* (geweld, repressie), *libido* ((seksuele) ondeugden), *luxuria* (extravagantie), *avaritia* (hebzucht) en *superbia* (arrogantie) bezaten.⁵⁸⁷ In tegenstelling tot een ‘goede’ benoemde een ‘slechte’ keizer incompetenten gunstelingen en hield hij geen rekening met de gevestigde normen en instellingen. Mader voegt nog twee seksueel getinte ondeugden toe, namelijk *impudicitia* (onkuisheid) en *impudentia* (schaamteloosheid).⁵⁸⁸ In de biografieën van Caligula en Heliogabalus zijn vele van deze slechte eigenschappen terug te vinden (bvb. wreedheid jegens politici, onbekwame medewerkers, *libido*, ...), het ene na het andere gebrek of wangedrag wordt opgesomd.

In het moderne onderzoek bestaat er onenigheid over het voornaamste criterium van een ‘slechte’ keizer. Cantarella en Wardle beweren dat seksuele verdorvenheid de cruciale

⁵⁸² SOMMER, ‘Elagabal’, 96-97.

⁵⁸³ ICKS, *Crimes*, 79 en 82; ICKS, ‘Valse Antoninus’, 185.

⁵⁸⁴ SOMMER, ‘Elagabal’, 109.

⁵⁸⁵ ICKS, *Crimes*, 92.

⁵⁸⁶ MADER, ‘History as Carnival’, 139; SOMMER, ‘Elagabal’, 100.

⁵⁸⁷ DUNKLE, ‘Rhetorical Tyrant’, 19; MADER, ‘History as Carnival’, 139 en 168. Cf. ICKS, *Crimes*, 93; WARDLE, *Suetonius*, 71.

⁵⁸⁸ MADER, ‘History as Carnival’, 139.

factor in het literair beoordelingsproces vormde.⁵⁸⁹ Dunkle en Sommer echter duiden de *crudelitas* aan als hoofdelement.⁵⁹⁰ Ik ben eerder geneigd laatstgenoemd standpunt te volgen, omwille van de meer gespecialiseerde kennis van deze onderzoekers en naar analogie met andere ‘slechte’ keizers bij wie het seksuele aspect niet primeert in de bronnen (bvb. Vitellius en Domitianus). In het geval van Caligula en Heliogabalus nam seksuele perversiteit wel een prominente plaats in in hun levensbeschrijvingen.

Volgens Zinsli verbond de auteur van de *Historia Augusta* de tweedeling *boni* en *mali princeps* met de regeringsduur van de keizers, waarbij de Romeinse bevolking besloot dat een goede heerser lang mocht regeren en een slechte keizer snel vermoord moest worden. Dit laatste gebeurde zowel met Heliogabalus als met Caligula. Zinsli noemt deze visie van ‘Lampridius’ het “Jeder-erhält-was-er-verdient-Konzept”, en noemt het naïef, want zo zwart-wit was het in realiteit niet.⁵⁹¹

De literaire ‘slechte’ keizer werd gelijkgesteld aan een tiran. De wortels van het tirantopos lagen, net als de tegenstelling ‘goede’ heersers en ‘slechte’, in het oude Griekenland. In de Romeinse tijd kwam dit concept pas echt op de voorgrond vanaf de keizertijd, omdat enkele keizers tirannieke trekjes vertoonden. Zo konden auteurs via de literaire tiran kritiek leveren op de heersers.⁵⁹² Zowel Caligula als Heliogabalus werden ondergebracht in deze traditie.

Het stereotype was telkens opgebouwd aan de hand van dezelfde gebreken omwille van de idee in de retoriek dat alle tirannen zich op dezelfde manier gedroegen. De verhouding tussen werkelijk gebeurde verhalen en typische gedragingen van een tiran in literaire werken valt zo moeilijk te beoordelen. Daarenboven plaatst deze handelwijze, waarbij de auteurs typische tiranverhalen toeschrijven aan elke ‘slechte’ keizer, vraagtekens bij hun accuraatheid en waarheidsgetrouwheid. Evenwel moet niet elke seksuele afwijking afgewezen worden als vals, de keizersbiografieën zijn geen (volledige) fictie.⁵⁹³ Tevens staat de originaliteit van de bronnen ter discussie, want “the stock tyrant [...] governed the thought of these historians when they attempted to describe actual despotism or villainy which involved tyrannical behavior”.⁵⁹⁴ Wardle kwam na een analyse van Suetonius’ *Leven van Caligula* tot de conclusie dat bij de biograaf elk onderdeel van het tirantopos aan bod komt. Maar er zijn wel verschillen tussen de diverse ‘slechte’ keizers in Suetonius’ boeken.

⁵⁸⁹ CANTARELLA, *Selon la nature*, 235; WARDLE, *Suetonius*, 277.

⁵⁹⁰ DUNKLE, ‘Rhetorical Tyrant’, 13; SOMMER, ‘Elagabal’, 101.

⁵⁹¹ ZINSLI, ‘Gute Kaiser’, 122-123.

⁵⁹² DUNKLE, ‘Rhetorical Tyrant’, 12-14.

⁵⁹³ DUNKLE, ‘Rhetorical Tyrant’, 18.

⁵⁹⁴ DUNKLE, ‘Rhetorical Tyrant’, 18.

Dus konden niet telkens exact dezelfde tirannieke trekjes toegekend worden aan elke heerser, besluit Wardle.⁵⁹⁵ Hij volgt ook Dunkles conclusie dat op zijn minst een aantal seksuele anekdotes waargebeurd zijn en inzicht geven in de manier waarop de heersers zich gedroegen.⁵⁹⁶ Volgens Mader waren de ‘slechte’ keizers in de *Historia Augusta*-reeks niet allemaal even slecht en werkte ‘Lampridius’ met Heliogabalus naar een climax toe, wat wijst op creativiteit.⁵⁹⁷ Toegepast op de bronnenbeschrijvingen van Caligula en Heliogabalus is het duidelijk dat dezelfde seksuele thema’s worden behandeld en soortgelijke verhalen verteld, maar het gaat niet om kopieën. Sommige verhalen komen enkel voor bij één van beide keizers (bvb. Heliogabalus’ huwelijk met een Vestaalse Maagd en Caligula’s incest) en ook binnen de parallelle verhalen blijft de individualiteit behouden (bvb. in verband met de keizerlijke bordelen en ‘homoseksuele’ avontuurtjes). De beelden van Caligula en Heliogabalus waren dus beïnvloed door het tiranconcept, maar de twee keizers waren ook meer dan louter stereotiepe tirannen.

Seksualiteit was een belangrijk onderwerp in de karakterisering van een tirannieke ‘slechte’ keizer, zo wordt ook aangetoond door de bronnen omtrent Caligula en Heliogabalus.⁵⁹⁸ Bij Dio bijvoorbeeld wordt dit gereflecteerd in Caligula’s vele huwelijken en in zijn incestueuze verhoudingen met zijn zussen, hoewel de auteur het woord ‘tiran’ niet in de mond neemt.⁵⁹⁹ Suetonius vermeldt eveneens vele seksuele gedragingen van Caligula.⁶⁰⁰ Ook de *Vita Heliogabali* legt vooral de nadruk op de overmatige consumptie van voedsel en seks om Heliogabalus als tiran te kenschetsen.⁶⁰¹ De voorstelling van Heliogabalus steunde niet alleen op het retorische tirantopos, maar ook op voorafgaande levensbeschrijvingen van ‘slechte’ keizers, waaronder Caligula.⁶⁰² Icks merkt hier nog bij op dat een aantal ‘slechte’ keizers, zoals Caligula en Heliogabalus, tevens gestigmatiseerd worden als verwijfd, decadent en zedeloos. Heliogabalus werd nog negatiever afgeschilderd omdat hij een ‘oosterling’ was.⁶⁰³

⁵⁹⁵ WARDLE, *Suetonius*, 71-74.

⁵⁹⁶ DUNKLE, ‘Rhetorical Tyrant’, 18-19. Cf. ICKS, *Crimes*, 93.

⁵⁹⁷ MADER, ‘History as Carnival’, 141.

⁵⁹⁸ DUNKLE, ‘Rhetorical Tyrant’, 18; MADER, ‘History as Carnival’, 142; CANTARELLA, *Selon la nature*, 235; WARDLE, *Suetonius*, 227.

⁵⁹⁹ DE BAKKER, *Beeld van keizer Gaius*, 108.

⁶⁰⁰ WARDLE, *Suetonius*, 72-73; SOMMER, ‘Elagabal’, 107.

⁶⁰¹ MADER, ‘History as Carnival’, 131, 135 en 139.

⁶⁰² ZINSLI, ‘Gute Kaiser’, 118. Cf. MADER, ‘History as Carnival’, 140.

⁶⁰³ ICKS, ‘Valse Antoninus’, 181.

6.3. 'Oosterling'

Een derde factor (tevens de laatste die besproken zal worden in deze masterproef) die meespeelt in de visie op Heliogabalus is het stereotiepe beeld van de 'oosterling' dat heerste bij de Romeinen in het westen van het rijk. Uiteraard geldt dit element enkel voor Heliogabalus, aangezien hij afkomstig was van Emesa. Syrië behoorde dan wel tot het Romeinse (en gehelleniseerde deel van het) rijk, toch werd Heliogabalus beschouwd als een oosterse despotische heerser.⁶⁰⁴ Bij de antieke auteurs werd voornamelijk Herodianus beïnvloed door deze zienswijze.

Het Romeinse imperium breidde gestaag uit naar alle windrichtingen en werd zo een multiculturele maatschappij. Dit bracht spanningen teweeg tussen de verschillende oude en nieuwe volkeren en hun inheemse tradities. Volgens Skinner reflecteerde deze etnische onrust zich in de geschiedschrijving en dan vooral jegens de Grieken en de oosterse bevolkingsgroepen.⁶⁰⁵ Sommer daarentegen beweert dat keizers met een andere culturele achtergrond vóór Heliogabalus in de literatuur nooit werden aangevallen op hun vreemde 'nationaliteit'.⁶⁰⁶ Nochtans werd in het satirische genre reeds langere tijd gespot met onder andere Syriërs, bijvoorbeeld door Juvenalis eind eerste eeuw-begin tweede eeuw n.Chr. Zij waren een minderwaardig en verwijfd ras in vergelijking met de Romeinse burgers.⁶⁰⁷ Het beeld van 'de oosterling' vertoont vele gelijkenissen met de mening die de Romeinen hadden over Syriërs, omdat de Romeinen alle oosterse volkeren over dezelfde kam schoren. Zo vonden ze de Syriërs extravagant, weeldezuchtig, verwijfd en seksueel verdorven.⁶⁰⁸ Deze vier on-Romeinse kenmerken die ook aan Heliogabalus werden toegeschreven door Dio en Herodianus. Sommer geeft twee mogelijke redenen voor de felle stigmatisering van Heliogabalus als oosterling door Herodianus.⁶⁰⁹ Herodianus was zelf mogelijk een Griek, maar woonde in de provincie Syrië (Antiochië), nabij het Emesa van Heliogabalus. In Syrië werd Herodianus geconfronteerd met allerlei niet-Griekse, oosterse tradities, waarmee hij zich moeilijk kon identificeren. Deze persoonlijke ervaring poneerde de auteur dan op Heliogabalus, het tegenovergestelde van de 'beschaafde Griek'. Echter, de afkomst van Herodianus staat ter discussie in het moderne onderzoek (cf. *supra*). Er speelde nog een tweede persoonlijke ervaring mee bij Herodianus, namelijk de oorlogscontext. In de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. (na de dood van Heliogabalus) werd Rome bedreigd door een nieuwe macht in het oosten: de Sassaniden. De Heliogabalus van Herodianus werd hierdoor

⁶⁰⁴ ROQUES, *Hérodien*, 14.

⁶⁰⁵ SKINNER, 'Introduction', 4.

⁶⁰⁶ SOMMER, 'Elagabal', 108.

⁶⁰⁷ JUV. *Sat.* 3.62-66; SKINNER, *Sexuality*, 249.

⁶⁰⁸ ICKS, 'Heliogabalus', 32; ICKS, *Crimes*, 98 en 105; ICKS, 'Valse Antoninus', 180-181.

⁶⁰⁹ SOMMER, 'Elagabal', 109-110.

de verpersoonlijking van de oosterling die Rome bedreigde en in crisis bracht. Icks volgt Sommer in diens beide elementen en voegt toe dat in de *Historia Augusta* het ‘oosterse’ stereotype geen enkele rol speelt, omdat het rijk der Sassaniden geen gevaar meer vormde op het moment dat ‘Lampridius’ zijn werken schreef.⁶¹⁰

⁶¹⁰ Icks, ‘Heliogabalus’, 33; Icks, ‘Valse Antoninus’, 185; Icks, *Crimes*, 112.

Besluit

De antieke auteurs zijn overwegend negatief over Caligula's en Heliogabalus' seksuele gedragingen. Dit tonen ze veelal in expliciet veroordelend taalgebruik maar ook impliciet tussen de regels door. Slechts enkele onderwerpen worden vrij neutraal behandeld. De mening van de hogere klassen verschilt vaak niet met die van de auteurs, en soms versterkt de geldende norm de al dan niet expliciet geuite afkeuring van de bronnen. Van keizers werd steeds verwacht dat ze de traditionele normen en waarden van de Romeinse samenleving respecteerden en belichaamden. Volgens de auteursbronnen was dit niet het geval bij Caligula en Heliogabalus.

In verband met de huwelijksaangelegenheden van Caligula onthullen de hoofdbronnen Suetonius en Cassius Dio vrij duidelijk hun morele bezwaren. Over het ene huwelijk is de ene auteur al wat minder neutraal dan de andere. Suetonius en Dio beoordelen velerlei anekdotes dan ook anders, ze omschrijven niet dezelfde verhalen als negatief. De oorzaak hiervan is de verschillende nadruk die de twee auteurs leggen in hun levensbeschrijving van Caligula: Suetonius focust op de onredelijke manier waarop Caligula zijn bruiden uitkoos, terwijl Dio vooral oog heeft voor de onrechtmatige echtscheidingsredenen. Bij Heliogabalus wordt minder aandacht besteed aan de huwelijks- en echtscheidingsperikelen dan bij Caligula. Herodianus is in zijn beschrijvingen telkens neutraler dan Dio, die tevens meer expliciet zijn ongenoegen toont; de *Historia Augusta* bespreekt dit thema niet. Caligula wordt harder aangepakt, en alle auteurs bekritisieren hem, terwijl Heliogabalus enkel wordt aangevallen door Dio.

Beide keizers zijn tijdens hun vrij beperkte regeringsduur vaak en kort getrouwd geweest. Volgens mij was de druk op het verkrijgen van een erfgenaam zo groot dat ze snel scheidden en hertrouwden wanneer hun echtgenote niet vlug genoeg zwanger leek te worden. De Romeinen vonden kinderen dan ook een hoofddoel van een huwelijk, en voor keizers was nageslacht nog belangrijker omwille van de voortzetting van de dynastie. Een langdurig monogaam huwelijk werd beschouwd als het ideaal (zoals ook Martialis en Juvenalis promootten), maar vooral de elite bereikte dit niet wegens de wisselende politieke allianties die werden bezegeld door interfamiliale huwelijksbanden. Vandaar dat echtscheidingen, mits grondige reden, werden aanvaard, en ook het hertrouwen van de man was wellicht normaal. Caligula en Heliogabalus weken in veel situaties niet echt af van deze normen.

Voor Heliogabalus' huwelijk met een Vestaalse Maagd heeft geen enkele auteur een positief woord over. Logisch, want de Romeinen zagen dit als een aanslag op hun traditionele religie en als een bedreiging voor de staat. In de Romeinse denkwijze moesten

Vestaalse Maagden zich kuis gedragen opdat Rome veilig zou blijven. Omtrent de incest die Caligula pleegde met zijn zussen uiten de auteurs enkel hun oordeel via de term *stuprum* (aanranding van iemands integriteit). Dit behoefde geen verder afkeurend taalgebruik, want het onderliggend taboe was groot genoeg. De Romeinen beschouwden bloedschande als een zwaar vergrijp.

Caligula's overspel wordt niet moreel veroordeeld, met uitzondering van de banketscène(s). De bronnen van Heliogabalus leggen meer nadruk op de 'homoseksuele' voorkeur van de keizer dan op de eigenlijke ontrouw. Bij Romeinse mannen werd echtbreuk met prostituees, sociaal lagergeplaatste en ongehuwde vrouwen immers aanvaard. Overspel met getrouwde vrouwen of vrijgeboren mannen daarentegen was wel normoverschrijdend, hetgeen dan ook door de bronnen wordt veroordeeld. Bij beide heersers wordt wel nog impliciet aangegeven dat de talrijke overspelige relaties ingingen tegen het ideaal van gematigdheid (*moderatio*).

Caligula en Heliogabalus genoten volgens de auteursbronnen regelmatig van de diensten van vrouwelijke en/of mannelijke prostituees en richtten hun eigen bordeel op in het keizerlijke paleis. De anekdotes worden vrij objectief beschreven, maar dragen impliciet afkeuring met zich mee, aangezien overmatig prostitutiebezoek niet sociaal aanvaardbaar was en bordeeleigenaars een lage status hadden (*infamia*). Caligula dwong vrijgeboren aristocratische vrouwen en kinderen tot prostitutie in zijn bordeel, Heliogabalus prostitueerde zichzelf. Deze verhalen waren bedoeld om de keizers zwart te maken, aangezien de Romeinse samenleving (vrijwillige) prostitutie van burgers onthutsend vond.

Het overbrengen van de term 'homoseksualiteit' op de oudheid is een anachronisme, aangezien in die tijd niet gecategoriseerd werd op basis van het geslacht van de seksuele partner. De Romeinen maakten een onderscheid tussen de actieve (mannelijke) en passieve (vrouwelijke) rol in de geslachtsdaad, waarbij een passieve man werd bekritiseerd (zoals duidelijk is in de geschriften van Martialis en Juvenalis). Cassius Dio is impliciet, Suetonius zowel impliciet als expliciet veroordelend jegens de seksuele affaires die Caligula onderhield met mannen en waarin de keizer soms zelf penetreerde en andere keren gepenetreerd werd. De 'homoseksualiteit' van Heliogabalus wordt in de bronnen expliciet veroordeeld omdat de keizer de verwerpelijke passieve rol speelde. Het 'homohuwelijk' dat Heliogabalus aanging, werd geheld in de literatuur (historiografie en satires) en samenleving omdat de keizer de passieve partner en dus de 'vrouw' in de relatie was. Passieve mannen waren derhalve verwijfd. Hieruit blijkt al de scherpe tegenstelling tussen mannelijkheid en verwijfdheid.

Bij keizers Caligula en Heliogabalus wordt hun verwijfdheid aangetoond, zo beweren de hoofdbronnen althans, door de kledingstukken, juwelen en make-up die ze droegen, en door het epilieren van hun baard of andere lichaamsdelen. Een vrouwelijke connotatie was duidelijk leesbaar in de bronnen. Martialis en Juvenalis bevestigen immers dat iedereen zich moest kleden volgens zijn eigen gender. Wanneer een Romeinse man (bewust of onbewust) ook maar één vrouwelijke eigenschap vertoonde, werd hij als een verwijfde beschouwd en automatisch van een reeks andere verwijfde trekjes beschuldigd. Dit is dan ook terug te vinden in de biografieën van Caligula en vooral Heliogabalus. Deze laatste werd nog feller afgeschilderd als vrouwelijk, omdat verwijfdheid geassocieerd werd met oosterlingen.

Drie plausibele verklaringen van de veelal negatieve seksuele karakterschets van de twee keizers werden besproken in deze masterproef, maar er zijn nog meerdere andere denkbare perceptiemotieven. De eerste mogelijke verklaring is de slechte band tussen Caligula en Heliogabalus enerzijds en de senaat en elite anderzijds. De keizers joegen de senaat op verschillende manieren tegen zich in het harnas, wat resulteerde in wraakgevoelens bij deze groep. Daarom gingen zij geruchten verspreiden om de keizers in diskrediet te brengen. Deze roddels kenden een weerklank in de historiografie, geschreven door senatoren of andere vooraanstaande mannen en voor een aristocratisch lezerspubliek. Daarenboven was het de taak van de senatoriale geschiedschrijvers om de *damnatio memoriae* die werd uitgesproken over Caligula en Heliogabalus te verdedigen en om de suprematie van de elite te versterken door het verwerpen van moreel slechte voorbeelden. Ten tweede speelde de invloed van de literaire tradities mee, voornamelijk de tweespalt 'goede' versus 'slechte' heersers en het tirantopos. Elke keizer werd gecategoriseerd als een 'goede' of 'slechte' keizer; Caligula en Heliogabalus behoorden tot de slechte, tirannieke heersers. Eén van de kenmerken van de levensstijl van een tiran was seksueel deviant gedrag. Daardoor werden de typische tirannieke seksverhalen toegepast op Caligula en Heliogabalus, evenwel met variatie ten opzichte van het topos. Tot slot werd Heliogabalus tevens gepercipieerd als een 'barbaarse oosterling' omwille van zijn Syrische afkomst. De door westerse Romeinen als typisch 'oosterse' kenmerken beschouwde verwijfdheid en seksuele verdorvenheid werden door Dio en Herodianus aan hem toegeschreven.

Uit mijn analyse is bovendien gebleken dat het beeld dat Cassius Dio ophangt van Heliogabalus zeker zo vijandig was als dat van de *Historia Augusta*, hoewel het moderne onderzoek laatstgenoemde als negatiever beschouwt. Dio behandelt meerdere schandaalrijke subthema's die in de *Vita Heliogabali* niet of nauwelijks besproken worden, bijvoorbeeld de vele huwelijken van de keizer, diens zelfprostitutie en maquillage, en zijn

castratie- en vaginawens. De *Historia Augusta* heeft zijn slechte reputatie in deze kwestie mijns inziens vooral te danken aan het sensatiegehalte van het nietsverhullend taalgebruik.

Veel beschuldigingen op vlak van seksualiteit keren steeds terug in de Romeinse literatuur, waaronder incest, overspel, de passieve rol in geslachtsgemeenschap en verwijfdheid. De bronnen omtrent Caligula en Heliogabalus passen dus in deze traditie. Vaak worden daardoor dezelfde seksuele afwijkingen en schandalen toegeschreven aan beide keizers (veel huwelijken en echtscheidingen, eigen bordeel, 'homoseksuele' voorkeuren, ...). De hoofdbronnen zijn voor beide heren niet mals, maar leggen andere accenten. Zo wordt Caligula zwaarder veroordeeld inzake zijn huwelijksaangelegenheden en bij Heliogabalus wordt meer gefocust op zijn 'onnatuurlijke' voorkeur voor passieve avontuurtjes. Heliogabalus ging daarenboven vaak nog een stap verder dan Caligula volgens de antieke auteurs: hij huwde een Vestaalse Maagd en een man, hij prostitueerde zichzelf, enzovoort.

De perceptie van het seksuele gedrag van de twee keizers was zonder meer negatief, de meerderheid van de elite velde een afkeurend oordeel over Caligula en Heliogabalus. Dit beeld had zijn neerslag in de auteursbronnen, waardoor de namen van beide keizers synoniem bleven voor wellust en verdorvenheid.

Samenvatting

Caligula en Heliogabalus heersten respectievelijk van 37 tot 41 n.Chr. en van 218 tot 222 n.Chr. over het Romeinse rijk. Voor informatie over beide keizers moet een beroep gedaan worden op bewaarde boeken van antieke schrijvers. Zij geven echter niet uitsluitend de toenmalige realiteit weer, maar beschreven ook fictieve verhalen als waren ze waargebeurd en gaven commentaar op de keizers. Van Caligula en Heliogabalus schetsen ze een negatief beeld, vooral met betrekking tot hun seksuele gedragingen. Die perceptie heb ik onderzocht in mijn masterproef.

Een eerste onderwerp omvat de talrijke huwelijken van beide heersers. Caligula wordt fel bekritiseerd op het niet naleven van het ideaalbeeld van een langdurig huwelijk waaruit kinderen moesten voortkomen. Bij Heliogabalus veroordelen de bronnen vooral diens echtverbintenis met een Vestaalse Maagd, een hogepriesteres van de godin Vesta, van wie kuisheid cruciaal was. De keizers worden door de bronnen vrijwel niet berispt voor het breken van de huwelijkstrouw, aangezien mannen overspel mochten plegen met sociaal lagere en ongehuwde vrouwen. Caligula werd daarnaast beschuldigd van incest met zijn zussen, wat de Romeinse samenleving een zwaar misdrijf vond.

Omtrent prostitutie vertellen de bronnen vrij neutraal dat beide machthebbers zich omringden met prostituees en zelfs eigen bordelen oprichtten in het paleis. Impliciet blijkt toch afkeuring omdat overmatig prostitueebezoek niet aanvaard werd en bordeeleigenaars een zeer laag aanzien hadden. De zelfprostitutie van Heliogabalus was bovendien beangstigend in de ogen van de Romeinen.

Het laatste seksueel getinte thema is de 'homoseksualiteit' van de twee heersers. De term en het concept 'homoseksualiteit' was de Romeinen evenwel onbekend: zij categoriseerden niet op basis van het geslacht van de partner, maar op de genderrol in de geslachtsdaad. De actieve, penetrerende rol was voorbehouden voor mannen, vrouwen waren passief. Maar Caligula en Heliogabalus namen (soms) deze vrouwelijke rol op zich, een moreel verwerpelijke daad waarop de auteurs en de samenleving fel kritiek leverden. Heliogabalus trouwde bovendien met een man. Een seksueel passieve man (zoals de keizers) werd tevens beschuldigd van allerlei verwijfde kenmerken, waaronder het dragen van vrouwelijke kleren en juwelen, en het gebruik van make-up. Verwijfde passievelingen hadden een slechte naam in Rome, waardoor de auteurs Caligula en Heliogabalus in diskrediet brachten.

Verschillende motieven kunnen de negatieve biografieën van Caligula en Heliogabalus verklaren. Ten eerste wilden de senatoren de keizers, als gevolg van de slechte band tussen de twee machtsorganen, afkraken door het verspreiden en neerschrijven van denigrerende roddels. Ten tweede waren de antieke auteurs onderhevig aan traditionele literaire concepten, met name de opdeling 'goede' of 'slechte' keizer en het tirantopos. Caligula en Heliogabalus werden beoordeeld als 'slechte' keizers, met alle eigenschappen van de stereotiepe tiran, waaronder seksuele verdorvenheid. Tot slot werd Heliogabalus vereenzelvigd met het beeld van de verwijfde, geperverteerde oosterling, dat leefde in het westen van het rijk.

Aantijgingen van seksueel afwijkend gedrag waren een makkelijke manier om iemands reputatie te schaden. Dankzij de auteursbronnen bleef het slechte imago van Caligula en Heliogabalus tot op heden bewaard.

Bibliografie

Bronnen

CASSIUS DIO, *Historiae Romanae*: LVI-LX, ed. trad. E. CARY (The Loeb Classical Library), VII, Londen-Cambridge (Mass.), 1961².

CASSIUS DIO, *Historiae Romanae*: LXXI-LXXX, ed. trad. E. CARY (The Loeb Classical Library), IX, Londen-Cambridge (Mass.), 1961².

EUTROPIUS, *Breviarium ab Urbe Condita*, ed. trad. J. HELLEGOUARC'H, Parijs, 1999.

FLAVIUS JOSEPHUS, *Antiquitates Judaicae*: XVIII-XX, ed. trad. L.H. FELDMAN (The Loeb Classical Library), IX, Londen-Cambridge (Mass.), 1965.

HERODIANUS, *Ab Excessu Divi Marci*: I-IV, ed. trad. C.R. WHITTAKER (The Loeb Classical Library), I, Londen-Cambridge (Mass.), 1969.

HERODIANUS, *Ab Excessu Divi Marci*: V-VIII, ed. trad. C.R. WHITTAKER (The Loeb Classical Library), II, Londen-Cambridge (Mass.), 1970.

IOHANNES ZONARAS, *Epitome Historiarum*, ed. L. DINDORF (red.) (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teuberniana), III, Leipzig, 1870.

JUVENALIS, *Saturae*, ed. trad. S.M. BRAUND (The Loeb Classical Library), Londen-Cambridge (Mass.), 2004.

MARTIALIS, *Epigrammata*: I-V, ed. trad. D.R. SHACKLETON BAILEY (The Loeb Classical Library), I, Londen-Cambridge (Mass.), 1993.

MARTIALIS, *Epigrammata*: VI-X, ed. trad. D.R. SHACKLETON BAILEY (The Loeb Classical Library), II, Londen-Cambridge (Mass.), 1993.

MARTIALIS, *Epigrammata*: XI-XIV, ed. trad. D.R. SHACKLETON BAILEY (The Loeb Classical Library), III, Londen-Cambridge (Mass.), 1993.

PHILO ALEXANDRINUS, *Legatio ad Gaium*, ed. trad. F.H. COLSON (The Loeb Classical Library), X, Londen-Cambridge (Mass.), 1962.

SCRIPORES HISTORIAE AUGUSTAE, *Historia Augusta*, ed. trad. D. MAGIE (The Loeb Classical Library), II, Londen-Cambridge (Mass.), 1980².

SENECA MINOR, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, ed. trad. R.M. GUMMERE (The Loeb Classical Library), II, Londen-Cambridge (Mass.), 1962².

SENECA MINOR, *De Beneficiis*, ed. trad. J.W. BASORE (The Loeb Classical Library), III, Londen-Cambridge (Mass.), 1975².

SENECA MINOR, *De Constantia*, ed. trad. J.W. BASORE (The Loeb Classical Library), I, Londen-Cambridge (Mass.), 1970².

SEXTUS AURELIUS VICTOR, *Liber de Caesaribus*, ed. trad. P. DUFRAIGNE (Collection des universités de France), Parijs, 1975.

SUETONIUS, *De Vita Caesarum: I-IV*, ed. trad. J.C. ROLFE (The Loeb Classical Library), I, Londen-Cambridge (Mass.), 2001⁴.

SUETONIUS, *De Vita Caesarum: V-VIII*, ed. trad. J.C. ROLFE (The Loeb Classical Library), II, Londen-Cambridge (Mass.), 1979².

TACITUS, *Annales: IV-VI. XI-XII*, ed. trad. J. JACKSON en C.H. MOORE (The Loeb Classical Library), IV, Londen-Cambridge (Mass.), 1970².

TACITUS, *Annales: XIII-XVI*, ed. trad. J. JACKSON en C.H. MOORE (The Loeb Classical Library), V, Londen-Cambridge (Mass.), 1981².

Moderne studies

ALFÖDY, G., 'Zwei Schimpfnamen des Kaisers Elagabal: *Tiberninus* und *Tractatitius*, J. STRAUB (red.), *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1972-1974* (Antiquitas Reihe 4: Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung), Bonn, 1976, 11-21.

BALDWIN, B., *Suetonius*, Amsterdam, 1983.

BALSDON, J.P.V.D., *Roman Women. Their History and Habits*, Londen, 1972⁴.

BALSDON, J.P.V.D., *The Emperor Gaius (Caligula)*, Westport (Conn.), 1977².

BASORE, J.W., *Moral Essays. Seneca* (The Loeb Classical Library), I, Londen-Cambridge (Mass.), 1970².

BASORE, J.W., *Moral Essays. Seneca* (The Loeb Classical Library), III, Londen-Cambridge (Mass.), 1975².

BEARD, M., 'The Sexual Status of Vestal Virgins', *Journal of Roman Studies*, 70 (1980), 12-27.

BIRD, H.W., *Sextus Aurelius Victor: a Historiographical Study* (ARCA: Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs), Liverpool, 1984.

BOSWELL, J., *Same-Sex Unions in Premodern Europe*, New York, 1994.

BRADLEY, K.R., 'Ideals of Marriage in Suetonius' *Caesares*', *Rivista storica dell'Antichità*, 15 (1985), 77-95.

BRAUND, S.M., *Juvenal and Persius* (The Loeb Classical Library), Londen-Cambridge (Mass.), 2004.

CANTARELLA, E., *Selon la nature, l'usage et la loi. La bisexualité dans le monde antique*, Parijs, 1991².

CIZEK, E., *Structures et idéologie dans "Les vies des douze césars" de Suétone*, Parijs-Boekarest, 1977.

COX, P., *Biography in Late Antiquity: a Quest for the Holy Man* (The Transformation of the Classical Heritage), Berkeley, 1983.

DE BAKKER, J., *Het beeld van keizer Gaius bij Cassius Dio: bijdrage tot de studie van Cassius Dio als historicus*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement oude geschiedenis, XIV, 1978.

DE BLOIS, L., 'Emperor and Empire in the Works of Greek-speaking Authors of the Third Century AD', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.34.4, 1998, 3391-3443.

DE BLOIS, L., 'The Perception of Roman Imperial Authority in Herodian's Work', L. DE BLOIS e.a. (red.), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power* (Impact of Empire (Roman Empire)), Amsterdam, 2003, 148-156.

DESSAU, H., 'Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptorum Historiae Augustae', *Hermes*, 24 (1889), 337-392.

DUFRAIGNE, P., *Livre des Césars* (Collection des universités de France), Parijs, 1975.

DUNKLE, J.R., 'The Rhetorical Tyrant in Roman Historiography: Sallust, Livy and Tacitus', *The Classical World*, 65 (1971), 12-20.

EDWARDS, C., 'Unspeakable Professions: Public Performance and Prostitution in Ancient Rome', J.P. HALLETT en M.B. SKINNER (red.), *Roman Sexualities*, Princeton, 1997, 66-95.

EDWARDS, C., *The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge, 1993.

EYBEN, E., LAES, C. en VAN HOUDT, T., *Amor-Roma. Liefde en erotiek in Rome*, Leuven, 2003.

FARAONE, C.A. en McCLURE, L.K. (red.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World* (Wisconsin Studies in Classics), Madison, 2006.

FLACH, D., 'Dios Platz in der kaiserzeitlichen Geschichtsschreibung', *Antike und Abendland*, 18 (1973), 130-143.

FOUCAULT, M., *Histoire de la sexualité* (Bibliothèque des histoires), 3 dln., Parijs, 1976-1984.

FRANCESE, C., *Ancient Rome in So Many Words*, New York, 2007.

GARDNER, J.F., 'Sexing a Roman: Imperfect Men in Roman Law', L. FOXHALL en J. SALMON (red.), *When Men were Men: Masculinity, Power, and Identity in Classical Antiquity* (Leicester-Nottingham Studies in Ancient Society), Londen, 1998, 136-152.

HAEGEMANS, K., *Imperial Authority and Dissent: the Roman Empire in AD 235-238* (Studia Hellenistica), Leuven, 2010.

HARRIES, J., 'The Cube and the Square: Masculinity and Male Social Roles in Roman Boiotia', L. FOXHALL en J. SALMON (red.), *When Men were Men: Masculinity, Power, and Identity in Classical Antiquity* (Leicester-Nottingham Studies in Ancient Society), Londen, 1998, 184-194.

HURLEY, D.W., *An Historical and Historiographical Commentary on Suetonius' Life of Caligula* (American Classical Studies), Atlanta, 1993.

HURLEY, D.W., *Suetonius. The Caesars*, Indianapolis, 2010.

ICKS, M., 'De valse Antoninus: beeld en werkelijkheid van Heliogabalus in de oudheid', *Kleio: tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur*, 36 (2007), 176-188.

ICKS, M., 'Heliogabalus, het monster uit het oosten', *Hermeneus*, 77 (2005), 25-35.

ICKS, M., *The Crimes of Elagabalus: the Life and Legacy of Rome's Decadent Boy Emperor*, Londen-New York, 2013².

KIEFER, O., *Sexual Life in Ancient Rome*, New York, 1975².

KRENKEL, W.A., 'Männliche Prostitution in der Antike', *Das Altertum*, 24 (1978), 49-55.

LENNON, J.J., *Pollution and Religion in Ancient Rome*, New York, 2014.

MADER, G., 'History as Carnival, or Method and Madness in the *Vita Heliogabali*', *Classical Antiquity*, 24 (2005), 131-172.

MAGIE, D., *The Scriptores Historiae Augustae* (The Loeb Classical Library), II, Londen-Cambridge (Mass.), 1980².

MCGINN, T.A.J., *Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome*, New York, 2003².

MCGINN, T.A.J., *The Economy of Prostitution in the Roman World: a Study of Social History and the Brothel*, Ann Arbor, 2004.

MEISE, E., *Untersuchungen zur Geschichte der julisch-claudischen Dynastie* (Vestigia: Beiträge zur alten Geschichte), München, 1969.

MILLAR, F., *A Study of Cassius Dio*, Oxford, 1964.

PARKER, H.N., 'The Teratogenic Grid', J.P. HALLETT en M.B. SKINNER (red.), *Roman Sexualities*, Princeton, 1997, 47-65.

PARKER, H.N., 'Why Were the Vestals Virgins? Or the Chastity of Women and the Safety of the Roman State', B. MACLACHLAN en J. FLETCHER (red.), *Virginité Revisited: Configurations of the Unpossessed Body* (Phoenix Supplementary Volume. Studies in Gender), Toronto, 2007, 66-99.

PFLAUM, H., 'Les amours des empereurs dans l'Histoire Auguste', J. STRAUB (red.), *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1975-1976* (Antiquitas Reihe 4: Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung), Bonn, 1978, 157-166.

RAEPSAET-CHARLIER, M., 'Ordre sénatorielle et divorce sous l'Haut Empire: un chapitre de l'histoire des mentalités', *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 17-18 (1981-1982), 161-173.

RAWSON, B., 'Roman Concubinage and Other *de facto* Marriages', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 104 (1974), 279-305.

RICHLIN, A., 'Not before Homosexuality: the Materiality of the *Cinaedus* and the Roman Law against Love between Men', *Journal of the History of Sexuality*, 3 (1993), 523-573.

ROLFE, J.C., *Suetonius* (The Loeb Classical Library), I, Londen-Cambridge (Mass.), 2001⁴.

ROQUES, D., *Hérodien. Histoire des empereurs Romain. De Marc-Aurèle à Gordien III (180 ap. J.-C. – 238 ap. J.-C.)* (La roue à livres), Parijs, 1990.

SCEITHAUER, A., 'Die Regierungszeit des Kaisers Elagabal in der Darstellung von Cassius Dio und Herodian', *Hermes*, 118 (1990), 335-356.

SCEITHAUER, A., *Kaiserbild und literarisches Programm. Untersuchungen zur Tendenz der Historia Augusta*, Frankfurt, 1987.

SKINNER, M.B., 'Introduction', J.P. HALLETT en M.B. SKINNER (red.), *Roman Sexualities*, Princeton, 1997, 1-20.

SKINNER, M.B., *Sexuality in Greek and Roman Culture*, Oxford, 2005.

SOMMER, M., 'Elagabal – Wege zur Konstruktion eines "slechten" Kaisers', *Scripta Classica Israelica. Yearbook of the Israel Society for the Promotion of Classical Studies*, 23 (2004), 95-110.

SPISAK, A.L., *Martial: a Social Guide*, London, 2007.

STEIDLE, W., *Sueton und die Antike Biographie* (Zetemata), München, 1963².

TREGGIARI, S., *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford, 1991.

VEYNE, P., 'Homosexuality in Ancient Rome', P. ARIÈS en A. BÉJIN (red.), *Western Sexuality: Practise and Precept in Past and Present Times*, Oxford, 1985, 26-35.

VEYNE, P., 'La famille et l'amour sous le Haut-Empire romain', *Annales*, 33 (1978), 35-63.

VON HAEHLING, R., '*Ignem perpetuum extinguere voluit*: Heliogabal und der Vestakult in der *Historia Augusta*', G. BONAMENTE en H. BRANDT (red.), *Historiae Augustae Colloquium Bambergense* (Historia Augustae Colloquia. N.S.), Bari, 2007, 231-243.

WALTERS, J., 'Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought', J.P. HALLETT en M.B. SKINNER (red.), *Roman Sexualities*, Princeton, 1997, 29-43.

WARDLE, D., *Suetonius' Life of Caligula: a Commentary* (Collection Latomus), Brussel, 1994.

WATSON, L. en WATSON, P. (red.), *Martial. Selected Epigrams* (Cambridge Greek and Latin Classics), Cambridge, 2003.

WHITTAKER, C.R., *Herodian* (The Loeb Classical Library), II, Londen-Cambridge (Mass.), 1970.

WILLIAMS, C.A., *Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity* (Ideologies of Desire), New York, 1999.

WILLRICH, H., 'Caligula', *Klio*, 3 (1903), 85-118 en 288-317 en 397-470.

ZIMMERMAN, M., *Kaiser und Ereignis: Studien zum Geschichtswerk Herodians* (Vestigia: Beiträge zur alten Geschichte), München, 1999.

ZINSLI, S.C., 'Gute Kaiser, schlechte Kaiser: die eusebische Vita Constantini als Referenztext für die Vita Heliogabali', *Wiener Studien*, 118 (2005), 117-138.